TREBALL FINAL DE GRAU

HISTÒRIA DE L'ART

Arquitectura defensiva a la Marca Hispànica

Castells i torres dels segles IX, X i XI

Roser Cussó Collell
NIUB:14739001
Tutora: Teresa Vicens
CURS 2013-14

ÍNDEX

1. Introducció p. 2-5

2. Els límits imprecisos de la Marca p. 6-8

3. Terra de ningú p. 9-12

4. Arquitectura de la Marca

4.1 Enclavaments del territori p. 13-14

4.2 El castell i la torre p. 15-23

4.2.1. SEGLE IX. L'origen del castell i de la torre

4.2.2. SEGLE X. Els primers castells petris i les torres circulars

4.2.3. SEGLE X-XI. Transició del preromànic al romànic en la castellologia catalana

4.3 Art i arquitectura defensiva p. 24-30

4.4 Sobre la qüestió musulmana a l'arquitectura militar p. 31-35

5. Conclusions p. 36

6. Bibliografia p. 37-40

Annexos

1.Introducció

El treball *Arquitectura defensiva a la Marca Hispànica. Castells i torres dels segles IX, X i XI* vol ser un apropament a l'estat de la qüestió dels orígens i evolució de l'arquitectura altmedieval defensiva de Catalunya. El treball posa en comú la bibliografia i els resultats de les últimes investigacions sobre el tema. S'ha volgut cercar i analitzar el coneixement que actualment hi ha sobre la castellologia catalana en els seus primers estadis atenent a la vessant més pròpia de la història de l'art.

Com a marc geogràfic de l'estudi s'ha escollit la zona de la Marca Hispànica de la Catalunya actual durant els segles IX, X i XI, perquè va ser en aquest període quan es van assentar i consolidar les estructures formals i tècniques del que seria l'arquitectura militar dels períodes romànic i gòtic catalans. És, per tant, una primera aportació a un estudi més ampli que abasti les fases posteriors, del que va ser, sens dubte, la gran eclosió de la castellologia catalana. S'ha escollit aquest moment històric per conèixer també els possibles contactes amb la cultura islàmica, ja que sembla bastant consensuat que el preromànic i romànic catalans són portadors d'elements i influències originaris de la cultura islàmica.

Ens referim, per tant, a l'art preromànic, en el ben entès que aquest terme serveix per englobar la diversa producción artística compresa en l'espai de temps que va des del món antic tardà fins a l'edat mitjana plenament consolidada. Les formes preromàniques que tractem en aquest treball arriben fins al primer romànic, uns sistemes constructius que evolucionen amb les descobertes tècniques i les necessitats socials del seu temps. L'art preromànic utilitza totes les solucions tècniques de l'època immediatament anterior i les transmet al món romànic: hi incorpora les descobertes i les innovacions. Però l'art preromànic, a part de ser transmissor, té valor per si mateix, ja que en un moment determinat l'arquitectura defensiva dels segles IX, X i XI esdevé pionera arreu d'Europa.

Partim del fet que el preromànic sovint ha estat oblidat pels historiadors de l'art. La personalitat de l'art bizantí o del romànic ha estat plenament reconeguda; l'art preromànic, en canvi, comença a ser el centre d'estudis aprofundits en les dues últimes dècades del segle XX i ja no és menystingut com ho havia estat fins llavors. La situació del preromànic dins la història de l'art ha estat conflictiva però ha millorat. Tanmateix,

no és possible plantejar-nos una relació concreta i detallada del que van poder ser els castells altmedievals, ja que en el camp d'aquests estudis és necessària la convergència de més d'una disciplina històrica per recuperar aquesta part del passat que ultrapassa els límits concrets de la història de l'art. Per això el treball parteix del punt de vista d'historiadors, arquitectes, arqueòlegs, però sobretot integra les veus dels historiadors de l'art per fer-ne una lectura al més global i objectiva possible.

L'estudi de l'arquitectura militar altmedieval, a causa del seu estat de conservació al nostre país, és encara un àmbit molt recent per proposar resultats definitius i aquesta incertesa ha fet que la història de l'art delegués la matèria en altres disciplines com l'arqueologia, l'arquitectura i fins i tot la història. Per tant, s'ofereix en aquest treball la visió més àmplia i objectiva possible d'uns estudis que, d'una banda, no han tractat amb gaire profunditat la matèria, i de l'altra, constitueixen l'objecte de treball de breus monogràfics. Si fem un repàs a la bibliografia més significativa de la història de l'art preromànic i romànic veurem que són pocs els grans volums que els dediquen més d'un capítol.

Puig i Cadafalch en *L'arquitectura romànica a Catalunya*[1] dedica un parell de capítols poc extensos als trets bàsics de l'arquitectura militar de l'època sense entrar en detall en l'arquitectura de la frontera, uns estudis que han quedat desfasats a causa de les moltes excavacions arqueològiques i investigacions que s'han dut a terme els últims anys. Una situació semblant la trobem al primer volum de la *Història de l'Art Català* de Núria de Dalmasses i Antoni José Pitarch[2], en què es fa referència a la qüestió amb un títol poc suggeridor: "Algunes referències sobre l'arquitectura civil". En el text, els autors són conscients que aquest tipus d'arquitectura no els ha merescut la mateixa atenció que l'arquitectura religiosa. Ho relacionen amb l'estat de conservació de les esglésies, que ha despertat més l'interès als estudiosos estrangers i nacionals. Els dos volums de Xavier Barral *L'art pre-romànic a Catalunya, segles IX-X*[3] i *Art de Catalunya*[4] són estudis molt resumits però especialitzats de la qüestió castellològica. En general, cap d'aquests volums esmenta l'arquitectura musulmana de l'altra banda de la Marca Hispànica. Finalment, els sis volums de Pere Català i Roca *Els Castells catalans*[5]

[1] J. PUIG I CADAFALCH *et alter*, "Arquitectura militar", 1909-1918, p. 441-458.
[2] N. DALMASSES i A. JOSÉ PITARCH, *Història de l'Art Català...*, 1996.
[3] X. BARRAL, *L'art pre-romànic…*, 1981.
[4] X. BARRAL, *Art de Catalunya...*, 1997.
[5] P. CATALÀ, *Els castells catalans*, 1990.

són un extens recull de la majoria d'edificacions militars catalanes de l'edat mitjana, en què cadascun dels castells està àmpliament descrit i representat però, per raó de la voluntat classificadora del material, no respon a una visió àmplia del que s'estudia en el present treball, enfocat a l'evolució del conjunt arquitectònic dins d'un marc geogràfic i temporal concret.

Per altra banda, alguns autors han despuntat dins el tema amb estudis molt exhaustius com "L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia", de l'historiador Jordi Bolós dins de *Catalunya romànica*[6], en el qual s'explica detalladament l'evolució d'aquesta tipologia: n'enumera les causes i ho exemplifica a bastament. A més, Bolós proposa relacions tècniques i formals amb el món islàmic. També la publicació de l'historiador de l'art Francesc Fité en *Arquitectura i repoblació en la Catalunya dels segles VIII-XI: els orígens i l'evolució de l'arquitectura militar en les àrees de frontera, amb una atenció preferent per la zona del Montsec, a la Catalunya de Ponent*,[7] relaciona les últimes publicacions i estudis i exposa l'estat de la qüestió del que s'ha estudiat del castell i la torre. Aquests dos estudis es circumscriuen al context de la Marca Hispànica i han estat el punt de referència d'aquest treball, entre altres publicacions, com les recerques de Joan Albert Adell i Manuel Riu. També cal ressaltar que la majoria d'estudis especialitzats en el tema constitueixen articles de congressos espanyols, com el Congreso de Castellologia Ibérica, el Congreso Español de Historia del Arte i les Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme.

El treball comença amb un breu context històric del que va ser la Marca Hispànica com a entitat politicoadministrativa del territori a partir dels fets que va comportar la reconquesta per part de l'imperi franc, però que ben aviat va passar a mans dels comtes catalans. Seguidament, parlem de la gent que vivia a la Marca: camperols lliures que van construir les primeres torres i que, ben entrat el segle X, es van reorganitzar en el territori, al voltant del poder del senyor feudal que vivia al castell. El cos del treball explica l'evolució de l'arquitectura defensiva a partir de les dades bibliogràfiques existents. En primer lloc, es tractarà l'emplaçament del castell i la torre com a elements organitzadors del territori; seguidament, se'n tractaran les característiques tècniques i formals més representatives dels segles IX, X i XI; a continuació, es qüestionarà la vessant més artística d'aquesta tipologia; finalment, es

[6]J. BOLÓS, "L'arquitectura civil...", 1984-1998, p. 19-40.
[7]F. FITÉ, *Arquitectura i repoblació...*, 1993.

farà una breu referència a la qüestió de l'arquitectura defensiva musulmana. En les conclusions farem una valoració del que s'ha exposat.

2.Els límits imprecisos de la Marca

L'origen dels castells va estretament lligat a la constitució de la Marca Hispànica. Són fenòmens paral·lels que possibiliten la naixença dels comtats catalans i, consegüentment, la formació territorial del Principat de Catalunya. La futura Catalunya no es va organitzar com la Marca Hispànica de l'imperi carolingi, però sí que, més tard, aquesta entitat geogràfica i administrativa va permetre ser una realitat política.

Diversos autors estan d'acord a fer referència a documents catalans de l'època carolíngia que defineixen la Marca Hispànica com el territori de cadascun dels comtats més propers a les terres islàmiques[8]. Això significa que cada comtat que limitava amb Al-Àndalus tenia la seva marca respectiva. També és cert que en alguns documents carolingis s'utilitza el concepte Marca Hispànica per designar el conjunt dels comtats dins d'un tot polític, locució utilitzada fins al segle XVIII[9]. Fins i tot alguns autors recents[10] la continuen considerant erròniament com una gran unitat administrativa i militar comandada per un marquès. Tanmateix, la historiografia moderna ha demostrat, segons J.M Salrach, la inexistència del càrrec de marquès d'Hispània i la no-utilització de l'expressió Marca Hispànica com a unitat política en els documents oficials del govern, de cronistes o d'annalistes carolingis del segle IX[11]. En conclusió, tant per als cronistes francs com per a la majoria d'historiadors actuals, la Marca Hispànica es caracteritza per la manca d'unitat política, administrativa i jurídica dels comtats que la formaven, i és, per tant, una entitat geogràfica caracteritzada per la seva situació en els límits de l'imperi carolingi.

La locució Marca Hispànica apareix documentada per primera vegada l'any 821 en els annals reials. Va ser utilitzada en documents d'aquest gènere però de manera poc freqüent fins al 850, quan Catalunya ja no tenia un paper important en la vida de l'imperi, i, per tant, ja no s'emprarà més. Segons Michel Zimmerman, l'aparició esporàdica de l'expressió es deu al fet que acceptar l'existència d'una marca

[8]J. BOLÓS, "L'arquitectura civil...", 1984-1998, p. 20 i J.M. SALRACH, *El procés...*,1998, p. 153.
[9]*Ibid*., p. 158-160.
[10]J.M. SALRACH, *op. cit.*1998, p. 155.
[11]La majoria d'autors afirmen que no hi va haver, doncs, una entitat política que englobés el conjunt de comtats catalans: J.M. SALRACH, *op. cit.*,1998, p. 153-155; J. BOLÓS, *op. cit.*, 1984-1998, p. 19-20 i M. ZIMMERMANN, "Le concept...", 1991, p. 30.

independent era reconèixer que Hispània quedava fora de l'Imperi[12]. Tanmateix, explica Zimmermann, els redactors dels annals oficials que registren la memòria política del poder no podien tenir escrúpols ideològics i necessitaven donar nom a un espai geogràfic que tenia personalitat pròpia: on passaven esdeveniments i on hi havia pobles que el poder es repartia constantment. La Marca Hispànica suposava una organització administrativa pròpia de la part de la Hispània alliberada i annexionada a l'imperi carolingi[13].

La vulnerabilitat de la Marca fundada sobre imperatius militars exigia una concentració de poder a les zones frontereres. Com a la resta de l'Imperi, els comtats estaven sota l'autoritat d'un prefecte anomenat *marchio* o marquès[14]. El marquès no era més que un comte amb una autoritat superior a la dels altres comtes. En el segle X les fonts ens informen que les marques, com a títol jurídic o polític, es converteixen en objecte d'anhel per a comtes, vescomtes, bisbes, abats i barons que cercaran fer-se el seu patrimoni en els nous territoris conquerits. Aquests potentats es faran construir castells, posaran a cultivar les seves terres i esperaran que es repobli el terreny[15].

La frontera es va anar desplaçant amb el pas dels segles, tot i que es va mantenir constant en algunes zones en llargs períodes de temps. La historiadora de l'art Montserrat Pagès explica el procés d'organització de la frontera en els moments de desplaçament: començaria amb la conquesta, seguiria amb la fortificació del territori i acabaria amb el repoblament d'aquest[16]. Els textos que parlen de la Marca no diuen res de la seva extensió, i segons Zimmermann ara mateix és impossible saber-ne els límits i els comtats que en formaven part amb exactitud[17]. No obstant això, podem dibuixar en el mapa uns límits del que va ser la Marca en els segles correlatius, un territori dividit en dues zones imprecises d'est a oest des del punt de vista polític, religiós i cultural (v. figura 1).

Al segle IX es defineix amb més seguretat la divisió política del territori després de la reconquesta de Septimània iniciada per Pipí el Breu l'any 752. La regió septentrional estava formada per nou comtats: Barcelona, Girona, Osona, Urgell,

---

[12]M. ZIMMERMANN, "Le concept...", 1991, p. 33.
[13]*Ibid*., p. 30.
[14]M. RIU, *Catalunya i Castella*..., 2002, p. 8.
[15]F. FITÉ, *Arquitectura i repoblació*..., 1993, p. 8-13.
[16]M. PAGÈS, "La Marca Hispànica...", 1992, p. 48.
[17]M. ZIMMERMANN, *op. cit.*, 1991, p. 36.

Cerdanya, Pallars, Ribagorça, Rosselló i Empúries. Al sud-oest, una línia imaginària que recorria els rius Llobregat, Cardener i Segre i la conca de Tremp assenyalava l'inici del territori andalusí governat per l'emir de Còrdova, que regnava a la Frontera Superior de l'Al-Àndalus, l'*Ath-Thaghr al-Alà* en àrab[18]. Els comtats catalans pertanyien des del seu origen al poder franc, però a finals del segle IX l'equilibri d'aquest regne s'anirà debilitant. Aquest fet va significar per a la naixent Catalunya la consolidació de la família de Guifré el Pilós (878-897), que dominava els comtats d'Urgell i de Cerdanya. Serà amb ell que s'instaurarà una dinastia comtal hereditària a Barcelona, la qual es desvincularà per primera vegada del regne franc[19].

Al segle X, el poder cristià es va consolidar en el territori i també es va expansionar. Corresponen a aquest període moltes de les construccions defensives del baix Solsonès, el baix Berguedà, el Bages, l'Anoia i el Penedès. En el segle anterior el Penedès no havia estat ocupat, segurament a causa de l'existència de fortificacions islàmiques importants. Va ser un segle de moltes guerres i treves, d'avanços i derrotes remarcables, i per aquest motiu la situació d'incertesa va propiciar la fortificació d'ambdues bandes de la frontera[20]. En aquest període, els més poderosos encara eren els musulmans tal com mostren diversos tractats de submissió signats pels comtes barcelonins[21].

Al segle XI la situació va canviar. El comtes cristians van començar a predominar sobre els musulmans per raó de la caiguda del califat de Còrdova (1031). Les fronteres del segle X, fins llavors ben defensades pels andalusins, van poder ser superades i així va ser possible la reconquesta de la Segarra, la Conca de Barberà, el i Camp de Tarragona, entre altres indrets. En el segle XI també va ser clau el procés de feudalització, que va configurar la societat catalana així com la forma del territori.

El procés de conquesta de la Catalunya Nova es va finalitzar en el segle XII, moment en què també va iniciar-se el domini del casal de Barcelona sobre la resta de comtats catalans. La caiguda de Balaguer (1105) i la consolidació del territori de Tarragona representen, conjuntament amb la caiguda de Tortosa (1148) i de Lleida (1149), l'expulsió dels musulmans cap al sud de la Península.

---

[18]J.M. SALRACH, *El procés...*,1998, p. 153.
[19]F. FITÉ, *Arquitectura i repoblació...*, 1993, p. 5.
[20]J. BOLÓS, "L'arquitectura civil...", 1984-1998, p. 20.
[21]*Ibid*., p. 23.

2.Terra de ningú

No es pot parlar de la tipologia arquitectònica militar sense abans relacionar-la directament amb l'organització territorial i, conseqüentment, amb la gent que vivia en les construccions que els protegien. No obviem, d'altra banda, que la zona conquerida també rebia una estructuració eclesiàstica organitzada en bisbats, monestirs, parròquies i esglésies.

Els camperols existien prèviament a la construcció d'un castell o torre, ja que aquestes defenses apareixien principalment amb la necessitat de protecció. Els pobladors cultivaven la terra i vivien al marge dels poders establerts, però de mica en mica, durant el segle X i XI, van ser dominats pels senyors feudals. Els pagesos van organitzar-se en petites poblacions que giraven a l'entorn d'un castell que tenia diverses funcions: a part de l'ús militar, també responia a requisits residencials, administratius i d'emmagatzematge.

Tot i que és cert que, a la frontera, les poblacions cristiana i andalusina tingueren una forta presència en els respectius territoris dominants i, per tant, el domini polític incidia en el desenvolupament cultural, i conseqüentment artístic, del territori fronterer, els pobladors que habitaven a ambdós costats de la marca tenien un lligam en comú independentment del govern al que pertanyien. Per a J. A. Adell i J. J. Menchon, l'estructura de la societat d'ambdós límits no la podem entendre com si fos constituïda per dos gruixos de població diferents. Tot i que el component diferencial entre les dues cares del territori era el sistema politicoreligiós[22], els autors sustenten la continuïtat de la societat de l'antiguitat tardana en el substrat cultural i tecnològic. Aquesta herència, suposada a partir de recerques arqueològiques i de l'estudi de les construccions que s'ha conservat fins a l'actualitat, demostra que existeix una transmissió social independentment del bàndol i per sota de les característiques imposades pels poders polítics dominants. Per tant, hi havia un substrat humà i també cultural i arquitectònic comú. El fet de compartir una complexitat cultural en el territori de la frontera es fa palès en la coincidència dels plantejaments estructurals i tècnics, però també en un intercanvi intens i constant.

[22]J.A. ADELL i J.J. MENCHON, "Les fortificacions...", 2005, p. 66.

La densitat de població en el segle IX era molt baixa[23]. Al costat de petits grups que hi residien des de temps immemorials, es va dur a terme una repoblació del terreny a partir de grups de pagesos colonitzadors que tornaven al seu lloc d'origen a la recerca de terres ermes per poder conrear. La situació inestable a la Marca no va espantar els pagesos, ans al contrari, l'expansió de la superfície cultivable va fer que, a mitjan segle X, la zona superior de la línia del Llobregat i el Cardener augmentés la població considerablement[24] i, per conseqüent, també la construcció de fortificacions, que en un primer moment eren torres molt senzilles fetes per els mateixos pagesos.

La primera població camperola que va instal·lar-se a la frontera va fer possible l'arribada de senyors al territori gràcies als excedents que permetien mantenir-los. Aquests senyors –nobles i clergues– van veure en l'ocupació física de l'espai una maniobra d'expansió territorial que afavoria tant els seus comtats com les seves propietats o el poder del seu estament. Per aquests mateixos autors,[25] la necessitat de dominar i organitzar el territori fronterer es traduirà en la construcció dels castells i en les relacions forçoses entre la comunitat de pagesos: havia arribat la feudalització. La nova població assentada es va organitzar en un conjunt de microsocietats amb el castell com a element base i centre de colonització[26]. El traspàs de la propietat de la terra de mans del pagès a mans del senyor va comportar la transformació de l'arquitectura de les fortificacions de la Marca[27]. Per exemple, algunes de les torres primitives que havien construït els pagesos aviat van ser ampliades en centres de castells termenats.

Les fortificacions també tenien una càrrega simbòlica[28]. Imaginem el castell ubicat al cim d'un turó, dominant el paisatge i imposant la seva força sobre la població camperola. La seva arquitectura molt més elaborada que les petites construccions camperoles havien de demostrar la superioritat del senyor. Com diu J.A. Adell, l'arquitectura defensiva és l'expressió plàstica del poder d'una classe dominant i, com a tal, vol demostrar el gust i les tècniques arquitectòniques de l'últim moment[29]. Per Jordi

[23]E. BIOSCA, X. XORTÓ i T. VINYOLES, *Des de la frontera...*, 2001, p. 28.
[24]*Ibid*, p. 28.
[25]*Ibid*, p. 54.
[26]F. FITÉ, *Arquitectura i repoblació...*, 1993, p. 5-12.
[27]E. BIOSCA, X. XORTÓ i T. VINYOLES, *op. cit.*, p. 58.
[28]*Ibid*., p. 97.
[29]J. ADELL, "Els castells altmedievals...", 2000, p. 11.

Bolós el castell era més o menys important i majestuós d'acord amb la riquesa de qui el feia[30].

A l'altra banda de la Marca, la societat governada per l'Al-Àndalus era pluricultural. Tot i això, la classe dirigent àrab s'imposava a la resta dels habitants i era la portadora de la cultura islàmica; els musulmans convivien amb els hispanovisigots, hereus de la cultura tardoantiga, i amb els jueus, que sovint es convertien en intermediaris entre uns i altres[31].

Aquesta ambivalència en la imprecisió d'una cultura o altra en el territori fronterer fa que hi hagi diverses posicions respecte als orígens de l'arquitectura defensiva. La bibliografia castellològica altmedieval dedicada a Catalunya presenta un cert consens a l'hora de donar per suposat que la major part de castells conservats al país són comtals o feudals, excepte aquells ubicats al sud, com els que estan situats a les terres de l'Ebre, els de prop de Balaguer i de Lleida o a la zona de Tarragona. Així mateix, hi ha opinions diferents entre els estudiosos de l'àmbit a l'hora d'establir la identitat de les fortificacions del Penedès o el riu Gaià, que sovint, segons J.A. Adell i J. J. Menchon, han estat tractades com a obres comtals com si la frontera fos fortificada en un sol costat i a l'altre no hi hagués ningú. Aquesta afirmació suposava, segons aquests dos autors, la construcció d'obres molt complexes en curtíssims intervals de temps i en moments en què el seu interès estratègic era pràcticament molt baix. Actualment, la historiografia castellològica ha començat a canviar de visió i ha posat en evidència el que per a J.A. Adell i J.J. Menchon és indiscutible: que una frontera fortificada sempre té dues trinxeres enfrontades i que la població permanent que l'envolta va canviant de senyor segons la dominació politicoreligiosa[32].

Més endavant en el temps i ja fora del nostre marc cronològic, en els segle XII i posteriors, els castells van perdent la funció defensiva per esdevenir, cada cop més, centres d'explotació agrícola, ramadera i comercial[33]. Els habitants s'havien anat organitzant al voltant del castell per buscar-hi protecció, i els camps de conreu i les pastures van configurar el paisatge al voltant del castell. La funció defensiva es va reduir al mínim possible en acabar el període romànic. Les fortificacions van mantenir

[30]J. BOLÒS, "Els castells medievals...", 1994, p. 73.
[31]M. SANCHO, "Intercanvis culturals...", 2005, p. 86-92
[32]J.A. ADELL i J.J. MENCHON, "Les fortificacions...", 2005, p. 67.
[33]X. BARRAL, *L'art pre-romànic…*, 1981, ho constata a partir de les eines trobades a les excavacions arqueològiques i els inventaris dels castells on apareixen poques armes o en mal estat.

entre quatre i deu guerrers i les estructures de fortificació tradicionals, és a dir, muralles i torres als angles del recinte, que podien ser de qualsevol tipus de planta. En començar el període gòtic, les fortificacions catalanes van esdevenir veritables centres de poder sobre la població del voltant. Les seves funcions eren bàsicament les de residència dels propietaris i administració i explotació dels terrenys de pastura.

Quan a la primera meitat del segle XIX s'aboliren els senyorius a Espanya, els drets jurisdiccionals i senyorials dels castells seguiren en vigor, si bé debilitats. En el moment que es va establir una nova divisió territorial, els castells de terme van perdre la seva funció i van quedar abandonats en el paisatge i es van anar deteriorant de mica en mica. Actualment, els ajuntaments i les diputacions provincials han trobat en el castell un element històric per restaurar i treure'n un profit públic, per prestar un servei a la comunitat o com a reclam turístic.

4. Arquitectura de la Marca

4.1. Enclavaments del territori

A part del paper ordenador de la societat rural que varen complir durant segles, els castells també van incidir en l'organització del territori. L'entorn del castell és tan imprescindible com ho és la societat que l'envolta a l'hora d'estudiar-lo.

Són pocs els autors que fan referència a la reocupació d'enclavaments abans de parlar de les característiques del castell, però quan ho fan, hi ha consens total en afirmar que alguns dels punts escollits per establir les fortificacions preromàniques responien a llocs estratègics existents d'època anterior[34]. En molts casos, la decisió de construir una fortificació militarment eficient consistia a ubicar-la en antics enclavaments ibèrics. D'aquesta manera, els *oppida* ibèrics, alhora romanitzats[35], van ser reocupats per construir-hi a sobre els castells altmedievals del segles IX i X. Un exemple significatiu és el castell d'Olèrdola, edificat el segle X sobre les ruïnes de l'antiga ciutat d'època iberoromana (v. figura 2).

A les ciutats o poblacions més extenses com era el cas de Barcelona i Girona, el sistema defensiu comptava principalment amb la restauració de les muralles romanes. Les ciutats que mantenien les muralles en bon estat podien frenar la invasió de l'enemic i refugiar la població de les tropes invasores. Com bé afirma Albert Benet[36], de poc servien unes muralles sense una bona xarxa de castells i torres; per tant, era necessari un teixit de construccions defensives que controlessin una gran extensió del territori a l'entorn de la població. Les torres per elles mateixes no eren edificis preparats per impedir l'entrada de l'enemic, ja que els grups que l'ocupaven eren molt inferiors en nombre als enemics. La funció dels castells era, juntament amb les guàrdies i torres, detectar el perill i prevenir els camperols de la zona contigua perquè es refugiessin dins les muralles o alertar els habitants dels nuclis dispersos perquè tinguessin temps de recollir els objectes de valor, guardar-los en un lloc segur i amagar-se als boscos més

[34]A. BENET, "Castells, guàrdies...", 1991, p. 394, X. BARRAL, *Art de Catalunya...*, 1997, p. 91 i F. FITÉ, *Arquitectura i repoblació...*, 1993, p. 9.
[35]Manuel Riu inclou com a enclavaments ocupats els d'època ibèrica, romana, visigoda, tots ells refets però també, en altres ocasions els castells fets completament nous (M. RIU, *Catalunya i Castella...*, 2002, p.9.)
[36]A. BENET, *op. cit.*, 1991, p. 398-402.

propers. Potser no salvaven la casa i el poc mobiliari que tenien però sí la vida i els objectes de valor.

Barral explica molt bé en el capítol "Els castells i l'arquitectura de defensa" com els castells servien directament a la necessitat d'estructurar un territori acabat de conquerir i d'assegurar la defensa de les fronteres establertes[37]. La majoria d'autors consultats confirmen que els castells dels segles IX i X van ser un element clau en l'organització del territori sobretot a la Marca, on els termes estaven assentats al voltant d'un castell[38]. D'aquest fenomen apareix el terme *castell termenat*, que Jordi Bolòs descriu com aquell castell que tenia pes en la disposició d'un territori i com a factor que actuava sobre el paisatge: s'ubicava al cim d'un turó, l'església al seu costat i els habitatges a sota. Avui en dia, afirma, ens ha arribar en forma de particions municipals[39].

[37]X. BARRAL, *Art de Catalunya...*, 1997, p. 88.
[38]M. RIU, *Catalunya i Castella...*, 2002, p. 9, X. BARRAL, *Art de Catalunya...*, 1997, p. 88 i J. GUMÍ, *L'art pre-romàmic...*, 1981, p. 38.
[39]J. BOLÒS, "Els castells medievals...", 1994, p. 73.

4.2. El castell i la torre

El context defensiu de la Catalunya altmedieval va condicionar la creació d'una frontera amb el món musulmà que en un moment determinat, segons Jordi Bolós, va tenir construccions molt més avançades que en altres indrets de la resta d'Europa. Com a innovacions trobem que a Catalunya hi ha les torres de pedra de planta circular, els castells de planta quadrangular i les muralles amb torres de flanqueig, entre altres avenços. Per tant, entre els segles IX i XI, a la zona de la frontera entre cristians i musulmans, s'hi van construir edificacions petites però que superaven de llarg el que per a Jordi Bolós són "motes de terra i torres de fusta"[40] de la resta d'Europa. Aquest autor sustenta l'aportació d'avenços constructius com a fruit de la necessitat creada pel fet d'haver-se d'enfrontar a un enemic poderós, els musulmans, i alhora, com a resultat d'unes influències de tradició oriental i clàssica molt fortes[41]. És, doncs, molt important per a aquest autor tenir en compte que a l'hora de valorar els castells catalans cal conèixer les fortificacions de la resta d'Europa. Evidentment, com veurem a continuació, hi havia semblances entre els castells catalans i els que s'estaven construint simultàniament arreu del continent, i fins i tot amb els de l'Al-Àndalus,.[42]

4.2.1. SEGLE IX. L'origen del castell i de la torre

És possible establir l'aparició de les estructures precedents al castell vers els inicis del segle IX[43]. Aquestes fortificacions anomenades *castra*[44] eren construccions arquitectòniques destinades a ser refugis militars i van tenir la seva eclosió a la segona meitat del segle X. Els *castra* s'estengueren pel territori català per fer-se presents en el fenomen de repoblació de la zona de frontera, on calia concentrar la població dispersa per defensar-se. S'ha proposat la hipòtesi que existissin *castra* de dos tipus[45]: els *castra* de poblament, ubicats com un punt estratègic, amb pures funcions militars, i els *castra* mixts, on el factor militar costava de discernir de l'econòmic.

---

[40]J. BOLÒS, "Els castells medievals...", 1994, p. 73.
[41]*Ibid*., p. 71.
[42]*Ibid*., p. 73.
[43]X. BARRAL, *Art de Catalunya...*, 1997, p. 88.; J. GUMÍ, *L'art pre-romàmic...*, 1981, p. 47 i M. RIU, "La feudalització...", 1978, p. 14.
[44]Els castra eren també, des d'inicis del segle X, els districtes polítics i administratius de les valls rurals dins els comtats (M. RIU, *op. cit.*, 1978, p. 9).
[45]*Ibid*., p. 35.

Francesc Fité descriu els *castra*[46] seguint l'estructura d'un *oppida* ibèric: construït per àmplies plataformes rocoses organitzades sumàriament i reocupant enclavaments ibèrics. Era una fortificació que s'utilitzava en èpoques de perill i que dominava espais naturals alterosos, amb un sistema defensiu dèbil i de traçat irregular adaptat a l'orografia del terreny. Segons Fité, es tracta d'un tipus de fortalesa que durarà fins als segles X i XI, quan s'afegiran nous elements fins a configurar el castell com a tal.

Manuel Riu situa anteriorment al 830 unes construccions fetes bàsicament de fusta al mateix moment que els *castra* que hem comentat[47]. No estaven destinades a protegir la població immediata, sinó el territori del seu entorn, i allunyades de les poblacions, s'ubicaven en llocs elevats i estratègics. Serien les precedents de les torres de guaita de pedra[48]. Eren estructures de planta quadrada o rectangular i, sobretot, circular de les quals actualment només resten forats fets a les roques d'entre 20 a 40 cm de diàmetre. L'estructura del cos de la torres es feia a partir de troncs i la teulada era recoberta, seguint una forma cònica també de fusta, amb argila i gleves[49] per protegir-lo de les inclemències meteorològiques. Aquestes construccions de diferent diàmetre i alçada tenien una funció defensiva de curta durada a causa del material emprat, que permetia, d'altra banda, ser una construcció ràpida, feta en pocs dies. Per a Xavier Barral aquestes van ser les primeres defenses de les zones frontereres[50]. Un exemple de les construccions de fusta són unes marques a la pedra que trobem al castell del Viver (Berguedà) (v. figura 3).

El pas de les estructures de fusta a les torres de pedra (*turris*) és difícil d'establir. Manuel Riu fixa aquesta aparició a partir del 830[51]. Riu ho relaciona amb les repoblacions fetes pel comte Guifré el Pilós. Aquesta afirmació es basa en el fet que les torres de fusta eren construccions molt precàries i requerien constants reparacions i, per aquest motiu, es va recórrer a una tipologia més estable i segura, en paral·lel amb la política del moment. Aquestes primeres torres eren de planta quadrada, derivada, en part, de les antigues torres romanes, construïdes amb pedra força ben tallada, unida en

[46]Francesc Fité apunta que les construccions dels *castra* existien igualment al món islàmic (F. FITÉ, *Arquitectura i repoblació...*, 1993, p. 9).
[47]M. RIU, *Catalunya i Castella...*, 2002, p. 15.
[48]*Ibid*., p. 31.
[49]Pa de terra compacte per les arrels de les herbes, que s'aixeca llaurant, cavant, etc.
[50]X. BARRAL, *Art de Catalunya...*, 1997, p. 90.
[51]M. RIU, "La feudalització...", 1978, p. 30.

sec o amb fang; tenien una o dues plantes d'alçada i un basament massís amb una sola porta d'accés. Trobem l'exemple de la torre del castell de Tona (Osona) (v. figura 4), dins un recinte on posteriorment es va construir una església i un poblet.

4.2.2. SEGLE X. Els primers castells petris i les torres circulars

La castellologia catalana viu una transformació important a la segona meitat del segle X. Per una banda, es consolida el castell petri procedent dels *castra* comentats i s'estructura el que serà l'edifici fortificat i alhora habitable, és a dir, el castell residencial. Per altra banda, en aquest mateix període i fins a la segona meitat del segle XI, les primeres torres quadrades transformaran la seva morfologia per convertir-se en edificis circulars i adequar-se a les funcions de guaita i defensa.

Sobre el castell residencial, Bernabé Cabañero assegura que la tipologia té els seus orígens en l'arquitectura preromànica catalana; significa, per tant, que va ser a Catalunya on es va crear aquest prototipus de castell[52], pioner en relació a la resta d'Europa. En la mateixa línia, Pierre Bonassie considera que és en aquest moment i espai geogràfic quan les experiències assolides fins llavors culminen en la construcció del castell residencial, edifici que combina la funció defensiva i d'habitatge. Segons el mateix autor, és el castell de frontera per excel·lència[53] i el que tindrà més continuïtat als segles posteriors. Jordi Bolós, però, considera un canvi més gradual des del primer castell al castell residencial. Per a ell, el que definirà un castell més o menys important i majestuós es veurà influït pels habitants d'aquest, la riquesa del comitent, o bé per motius militars que feien necessari adaptar-se a les noves tècniques d'atac[54].

Segonament, el pas de la torre de planta quadrada a la circular és una matèria que ha estat motiu d'anàlisi per part de molts historiadors, arquitectes i historiadors de l'art. Sobre el tema en qüestió gira l'extens estudi de Francesc Fité[55], molt reconegut i utilitzat per altres autors que a continuació comentem. En la tesi de Fité es proposa que el factor determinant del canvi cap a les torres rodones és degut al contacte de les dues

[52]B. CABAÑERO, "La transición...", 1992, p. 70.
[53]P. BONASSIE, *Catalunya mil anys enrere...*, 1979-1981, p. 130-170.
[54]J. BOLÒS, "Els castells medievals...", 1994, p. 73.
[55]F. FITÉ, "Les torres rodones...", 1987.[56]Jordi Bolós, en canvi, no atribueix la transformació de la torre quadrada a l'arrodonida a cap factor en concret, simplement a una qüestió de preferències (J. BOLÓS, "Els castells medievals...", 1994, p. 40).

cultures, cristiana i musulmana[56]; la cultura islàmica construïa torres circulars des de molt abans. Per a Philippe Araguas, les torres rodones que tenen les portes d'ingrés amb arcs ultrapassats són, sense cap mena de dubte, d'origen islàmic i les anomena directament *mossàrabs*[57]. Així mateix, altres autors també recolzen la idea que les torres rodones comtals són resultat de la preferència per les formes corbes utilitzades en l'arquitectura militar musulmana[58], tot i ser una tipologia coneguda pel comtat franc amb anterioritat.

Sobre aquesta mateixa qüestió, Michel de Boüard ha assenyalat que la primera fase d'experimentació d'estructures circulars se situa paral·lela a la transformació gradual de les capçaleres de les esglésies que passen de trapezoïdals a semicirculars[59]. Consegüentment, estableix una relació tècnica i formal amb l'arquitectura religiosa, fet que de mica en mica els historiadors van defensant. Segons l'historiador francès, tot i que hi ha certs problemes tècnics basats en la dificultat constructiva, són superats pels avantatges de caràcter defensiu, pel fet que les torres rodones tenien una major capacitat per a l'observació i també per a una millor defensa. Jordi Bolós estableix un període de transició entre unes i altres torres[60], atès que n'hi havia algunes que tenien els angles arrodonits, fet que fa pensar en una etapa d'adaptació entre l'ús de les formes quadrangulars i el de les formes circulars. Les torres cilíndriques resistien millor l'impacte dels projectils que no pas els angles i les superfícies rectes; a més, el volum d'obra era inferior. Però, per contra, ens trobem davant una arquitectura més complexa i que, per tant, requeria més coneixements tècnics.

Tanmateix, en el segle X van coexistir les torres cilíndriques amb les torres prismàtiques de base rectangular, per exemple la torre de l'Ardèvol (v. figura 5). El mateix fenomen passarà al segle XI, quan convisquin torres rodones amb les prismàtiques o pentagonals[61]. Per tant, podem concloure que, tot i que les torres cilíndriques es van imposar, no van desplaçar les altres. A grans trets, i sense definir-ho com una norma, es considera que les torres rectangulars acostumaven a tenir funcions

[56]Jordi Bolós, en canvi, no atribueix la transformació de la torre quadrada a l'arrodonida a cap factor en concret, simplement a una qüestió de preferències (J. BOLÓS, "Els castells medievals...", 1994, p. 40).
[57]PH. ARAGUAS, "Mozarabes et llombards...", 1998, p. 22-23.
[58]J. BOLÓS, "L'arquitectura civil...", 1984-1998, p. 21.
[59]M. DE BOÜARD citat a F. FITÉ, "Les torres rodones...", 1987, p. 40.
[60]J. BOLÓS, "Els castells medievals...", 1994, p. 82.
[61]J. A. ADELL, "Els castells altmedievals...", 2000, p. 13.

residencials mentre que les torres circulars, a part de tenir funcions residencials, també tenien funcions militars.[62]

A partir del segle X es diferenciaran dos tipus de torres. Les primeres, les torres dels castells. Aquestes torres actuaven, explica Araguas, de component principal dels petits castells, completats amb un sistema murat, a l'interior del qual hi podia haver, en ocasions, alguns habitatges o dependències auxiliars, com aljubs[63], sitges i una capella castral. Aquesta última podia anar acompanyada d'una necròpoli ubicada fora del recinte murat. Les segones, les torres isolades, que es convertiran en elements de protecció i vigilància i actuaran com a nexe defensiu del castell o de manera suplementària o auxiliar, formaran part d'una xarxa de torres. La funció d'ambdues torres era la de controlar el territori i fer senyals òptics o acústics a la resta de torres que formaven la xarxa defensiva en cas d'atac i, en cas d'envestida, ser l'últim refugi dels que residien en el castell.

També al segle X, juntament amb l'evolució del castell residencial i independentment de les torres isolades o adossades al castell, J.A. Adell presenta la torre residència com un model d'habitatge desenvolupat en vertical, amb estances petites, però superposant els diferents àmbits funcionals.[64] El que avui ens fa determinar l'ús residencial d'una torre defensiva és un element que comença a aparèixer recurrentment a partir del segle X[65]. Es tracta de la presència de finestres bastant més grans de les normals a la part superior de la torre, precisament contradictòries amb el caràcter hermètic de l'edifici. Un altre element que demostra la funció residencial de la torre, més excepcional, és la presència d'elements de confort higiènic, per exemple les latrines o fins i tot xemeneies. Un exemple extrem de la torre residència en vertical del segle X és la torre del Bisbe Froià a la Tossa de Montbui (Anoia) (v. figura 6). La torre prismàtica té la base rectangular i els angles arrodonits. Per les seves dimensions, es mostra entre el model de la torre vertical i l'amplitud del castell residència.

Les estructures arquitectòniques de defensa van esdevenir un autèntic camp de proves de materials i tècniques constructives, segons Xavier Barral[66]. La importància dels castells catalans del segle X rau en el fet que, amb notable anterioritat a altres llocs,

---

[62]J. A. ADELL, "Els castells altmedievals...", 1999, p. 40.
[63]Dipòsit tallat a la penya o fet d'obra i cobert de volta per a arreplegar l'aigua de la pluja.
[64]J. ADELL, "Els castells altmedievals...", 2000, p. 12.
[65]*Ibid*., p. 12.
[66]X. BARRAL, *Art de Catalunya...*, 1997, p. 88.

defineix els models de torre refugi circular i de castell residencial. Tècnicament, les torres eren fetes majoritàriament amb el mateix sistema: encofrat combinat amb el parament d'espina de peix[67]. Formalment tenien algunes diferències: els merlets de les torres podien ser de dos tipus, el denticulat com veiem a la torre de Vallferosa (Segarra) (v. figura 7) o l'esgaonat, com a la torre de Santa Coloma de Queralt (Conca de Barberà) (v. figura 8). Pel que fa als portals, Cabañero destaca una evolució formal des dels primers exemples primitius fins a les torres del segle X. A les primeres torres no existeixen portes, s'entrava a la torre a través del sostre ja que la tècnica de l'encofrat impossibilitava la construcció de cap entrada. En ser torres no gaire altes, l'accés no era difícil. Però ben entrat el segle X, les portes elevades acompanyades de plataformes de fusta eren l'element defensiu més característic de les torres feudals. Més endavant, es fa evident la utilització de muntants articulats, primer de fusta, tot i l'ús simultani de l'arc. En el segle X, aquest últim element constructiu és, sobretot, l'ultrapassat, com és evident a la torre de Ribes (v. figura 9), i, serà en el segle següent quan es farà més comú l'arc de mig punt. En algun exemple, el terrat estava sostingut per un arc diafragma. Durant el segle X també serà freqüent l'ús de falses cúpules rebaixades i amb una obertura al centre.

Les finestres eren escasses i es caracteritzaven per ser molt estretes. De fet, són espitlleres amb dentell de fusta o pedra, a vegades esglaonades com a la torre de Vallferosa (v. figura 7). Entre un pis i l'altre s'hi feien sostres de fusta comunicats per escales, també de fusta, accessibles per trapes (v. figura 7). Pel que fa al mur del recinte fortificat, n'hi havia de dos tipus: llisos o bé reforçats amb torres, seguint la tradició dels romans i perpetuada en el món andalusí[68]. Els exemples més significatius d'aquestes muralles eren les de Barcelona i Girona. Els murs es remataven amb baranes senzilles o bé merlets.

4.2.3. SEGLE X-XI. Transició del preromànic al romànic en la castellologia catalana

Jordi Bolós, Bernabé Cabañero i Xavier Barral estan d'acord a entendre que en el canvi de segle no hi va haver cap variació fonamental en l'arquitectura militar catalana. Únicament la gran diversitat de formes del segle X es contraposa a la

[67]F. FITÉ, "Les torres rodones...", 1987, p. 47.
[68]J. A. ADELL, "Els castells altmedievals...", 1999, p. 42.

regularitat en els castells cristians del segle XI. El pas de la castellologia del segle X al segle XI va ser tan subtil que, a vegades, és ben difícil traslladar a l'arquitectura militar les categories d'art preromànic i art romànic pròpies de l'arquitectura religiosa.[69]

Per tant, no podem pas afirmar que les aportacions llombardes triomfessin en la castellologia del segle XI, atès que les formes de l'arquitectura militar catalana del segle X es van mantenir en el moment del canvi de centúria i, per això, segons Cabañero, en aquest àmbit, la transformació d'un estil constructiu a l'altre va ser molt dèbil[70]. No obstant això, igual com va succeir en l'arquitectura religiosa, on la influència del vocabulari artístic llombard va triomfar a la primera meitat del segle XI, en l'arquitectura militar, algunes solucions decoratives i conceptes volumètrics es van acabar imposant de mica en mica sobre les tècniques i els aparells de tradició dels segles IX i X després d'un llarg període de transició.

Dependentment de l'etiqueta preromànica o romànica, el complex fenomen de la castellologia catalana va evolucionar entre els segles X i XI i ve determinat per dos factors segons Bernabé Cabañero[71]. D'una banda, la transformació és resultat de la voluntat de construir una frontera pròpia del conjunt dels regnes europeus que, a l'extrem meridional, feien front a l'Islam. D'aquesta manera, s'explica que al segle XI els grans models de torres i de recintes fortificats haguessin donat resultat després d'haver romàs en estat embrionari en el preromànic català. Per això, en el camp de l'arquitectura militar ens trobem una situació rellevant i diferent del que va passar quan els mestres llombards van arribar a la Catalunya Vella i van introduir les novetats estructurals i ornamentals a l'arquitectura religiosa –des de les esglésies de planta basilical i central, a la generalització de la volta de canó i a les decoracions d'arcs cecs i lesenes. Així, el segon factor que determina l'arquitectura militar és el fet que els artistes llombards van ser els receptors de les innovacions que s'havien fet en els comtats catalans fins al moment. Va ser, diu Bernabé Cabañero, l'únic lloc on van poder desenvolupar aquesta vessant. Per tant, en aquest àmbit civil, l'actuació d'aquests mestres forans va ser la contrària a la del religiós: van ser receptors i aprenents del que desconeixien al seu país d'origen.

---

[69]X. BARRAL, *Art de Catalunya...*, 1997, p. 95.
[70]B. CABAÑERO, "La transición...", 1992, p. 67.
[71]*Ibid.*, p. 65.

Els castells cristians de frontera esdevenen als segles X i XI elements fonamentals en la reestructuració del territori gràcies a l'afebliment dels àrabs, i és llavors quan va ser necessari avançar en els aspectes tècnics i estructurals. S'estableix en aquest moment una ampliació de la superfície dels castells i un augment de les defenses en el mateix moment en què a Europa s'aixecaven els primers castells de pedra.

L'estructura del castell ja és més complexa. Consisteix en una fortificació presidida per una torre cilíndrica que descansa envoltada d'un recinte murat amb un sol portal d'accés i sense torres auxiliars de flanqueig. Dins del recinte, a més, s'hi podia disposar la capella castral, sitges i cisternes. L'exemple del castell de Mur és el més complet (v. figura 10 i 11).

Francesc Fité conclou, a partir de la comparació de diferents estudis,[72] que la importància del segle XI recau en la torre, que es converteix en l'antecedent més proper de la torre de l'homenatge pròpia de les construccions fortificades del segle XII. Apareixen torres amb més d'una cúpula rebaixada i d'altres sense cúpula, un fet difícil d'explicar per Francesc Fité, que s'oposa a datar com a més antigues les torres sense falsa cúpula. Les finestres continuen com les del segle X, espitlleres estretes especialment al pis inferior. Al pis superior, en canvi, apareixen les finestres amb arcades adovellades, com per exemple a la torre de Viacamp (Ribagorça) (v. figura 12).

Les necessitats defensives i la voluntat d'allotjar en el castell una guarnició permanent van provocar l'ampliació de l'espai fortificat. La definició de la nova planta dels castells de la segona meitat del segle XI era impensable sense les investigacions i avenços que s'havien dut a terme en el segle anterior. A la segona meitat del segle XI, l'estructura de les torres es va fer més complexa: el mur circular va anar perdent gruix gradualment en alçada i es deixava un espai més ampli entre pisos per reposar l'embigat. L'aparell era de carreus ben tallats. La planta baixa acostumava a estar coberta amb volta o cúpula rebaixada sobre la qual s'elevaven entre dos o tres pisos. Normalment el pis superior es cobria amb volta i una terrassa coronava el conjunt. Les obertures en forma d'espitlleres encara eren escasses. L'entrada de la torre continuava igual, es feia encara a nivell superior del terra, mitjançant una porta en arc de mig punt i de poc menys d'un mentre d'amplada.

[72]Compara els estudis de Manuel Riu i Puig i Cadafalch (F. FITÉ, "Les torres rodones...", 1987, p. 57).

És precisament a la zona de la frontera on el castell va tenir una importància militar molt forta: la seva funció administrativa va ser també destacable però minoritària[73]. Per contra, com Bolós assenyala, la importància del poder administratiu i polític del castell als territoris més allunyats de la Marca, moltes vegades va ser superior a la seva funció purament militar. És en ple segle XI, en un procés començat en l'anterior, quan el mateix castell va afavorir la creació d'una població, perquè els camperols van instal·lar-s'hi al costat o entre les muralles per servir al senyor feudal[74].

[73]J. BOLÒS, "Els castells medievals...", 1994, p. 73.
[74]J. BOLÒS, "Els castells medievals...", 1994, p. 94.

4.3 Art i arquitectura defensiva

El concepte art i arquitectura defensiva ha estat un binomi difícil d'associar. Els historiadors de l'art han divergit sobre la posició que calia prendre per incloure o no el tema de l'arquitectura defensiva en els estudis o publicacions pròpiament artístics. En aquest punt ens proposem mostrar les diferents cares del que s'ha escrit sobre la qüestió i en valorarem els arguments més representatius. Més endavant del capítol tractem la figura del mestre d'obres com a vincle amb altres produccions totalment consolidades dins de la història de l'art (l'arquitectura religiosa) i també les construccions de les capelles castrals, com a mostra de la vessant més artística dels castells i torres.

Una posició prou representativa de la situació actual dels castells i torres dins de la història de l'art és la del doctor en història de l'art i catedràtic en història Amador Ruibal, que assegura que l'arquitectura militar és un art perifèric en un doble sentit[75]. Per una banda, perquè l'entenem com un art allunyat del centre de la creació artística per raó de la naturalesa perifèrica del tipus de construcció. Per altra banda, és una creació perifèrica perquè és relativament secundària dins de les tipologies arquitectòniques.

Si es consideren aquests dos factors, la situació de l'historiador de l'art envers l'arquitectura militar és encara problemàtica. En certa mesura, es deu al fet que, durant molt de temps, la disciplina artística no s'ha desemmarcat dels valors més purament decoratius de l'objecte. Ruibal creu que és culpa dels mateixos historiadors de l'art, que no han tingut en compte les arquitectures en les que els aspectes ornamentals tenen escassa importància i les han convertit en mers elements al marge de la nostra disciplina. Assegura, doncs, que la importància de l'arquitectura defensiva ha estat considerada per la figura de l'historiador de l'art com una manifestació artística secundària i, per tant, analitzada com un art utilitari que, fins i tot, alguna vegada prescindeix de la vessant artística[76].

Aquesta desconsideració o oblit del que anomena "art perifèric" ha condicionat que la castellologia hagi quedat en mans dels historiadors, per a qui els aspectes artístics resten en un segon pla. També ha estat un camp de treball molt important per als arquitectes, els quals s'han centrat més en els aspectes purament tècnics i constructius.

[75] A. RUIBAL, "La arquitectura militar...", 1993, p. 129-130.
[76] *Ibid*., p. 129-130.

Finalment, ha atret l'atenció dels arqueòlegs, que han volgut reivindicar-se com els únics capacitats realment per a l'estudi comprensiu total de l'arquitectura militar[77].

Ruibal creu que aquestes discussions sobre el que ha d'estar dins o fora de l'estudi de la història de l'art impliquen una certa crisi de la disciplina i en fan necessària la revisió del sentit. Ara bé, creiem que cal tenir en compte que el coneixement multidisciplinari enriqueix objectivament el sentit de qualsevol objecte, sense haver d'apropiar-se'l un àmbit determinat. Es pot estudiar un objecte des de diferents vessants, sense perdre de vista la lectura de diferents àrees acadèmiques[78].

En una posició més radical, trobem els arguments del també historiador de l'art Bernabé Cabañero, que proposa desmarcar la castellologia de la història de l'art i considerar-la com una disciplina a part[79]. Aquest exercici és necessari, diu, pel fet que no comparteix les funcions, estructures i resultats constructius de l'arquitectura religiosa. Tanmateix, la seva declaració és potser incorrecte si tenim en compte que no fa falta considerar l'arquitectura defensiva a part pel sol fet de no compartir els atributs de l'arquitectura religiosa. Tant sols cal assumir que dins de la història de l'art hi ha més tipologies que les merament religioses i, com diu el mateix autor, ara sí encertadament, entendre que no té sentit aplicar les etiquetes estètiques de l'arquitectura religiosa, com ara art preromànic, art romànic o art gòtic, malgrat que ambdues tipologies comparteixin alguns elements d'aparells i morfologies.

Però dos altres autors, Jordi Bolós i Joan-Albert Adell no ho veuen tot tan negre. Les tècniques i el gust de l'arquitectura militar són sensibles a la seva època i, en opinió del segon, manifesten un acusat interès per estar a l'última moda i utilitzar els mecanismes formals i tecnològics més avançats. Tot i que entenen que la forma arquitectònica va supeditada a la funció militar per la qual és creada, estan convençuts, que, per molt funcional que hagi de ser, també és filla del seu temps i s'adapta perfectament als gustos dominants dels corrents artístics i arquitectònics del moment[80]. La forma és també símbol del poder d'una classe dominant i, per tant, expressió plàstica d'aquesta.

---

[77]A. RUIBAL, "La arquitectura militar...", 1993, p. 132.
[78]La convergència de més d'una branca històrica necessària per recuperat la part del passat que ultrapassa els límits concrets de la història de l'art també es defensa a N. DALMASSES i A. PITARCH, *Història de l'Art Català...*, 1996, p. 144.
[79]B. CABAÑERO, "La transición del prerrománico…", 1992, p. 65.
[80]J. A. ADELL, "Els castells altmedievals...", 2000, p. 37-38 i J. BOLÓS, "Els castells medievals...", 1994, p. 11-12.

Adell destaca l'error tan repetit de que l'art preromànic o romànic és un art essencialment religiós[81]. És una afirmació, diu l'autor, motivada pel fet que la major part d'obres conservades són religioses. De fet, apunta que la manca o no de conservació d'obres civils no en significa la inexistència. Per a ell l'arquitectura militar és especialment significativa, ja que demostra que els mateixos tallers i arquitectes que treballaven a les esglésies, treballaven també a aquelles obres civils i militars que pretenien assolir un cert nivell representatiu; és a dir, eren les mateixes colles de constructors dels edificis de culte que també treballaven en l'erecció del castell més proper. En ambdós tipus d'obra hi podem trobar el mateix aparell de pedra trossejada o carreus tallats i altres pràctiques constructives com la tàpia[82], les voltes de canó, el tancament de l'espai en filades concèntriques o les cobertes de fusta.

Per a aquest autor el mestre d'obres esdevé una unió entre tipologies, contràriament a l'opinió d'Amador Cabañero, que veu inconciliables les dues facetes. La seva personalitat, a més, és major en el castell i, en general, a les construccions militars i senyorials, on disposa d'una llibertat creativa major que als edificis religiosos, ja que no hi ha un comitent tant involucrat. Per això, afirma Joan-Albert Adell, els edificis defensius són molt més variats tipològicament i més imprevisibles[83]. També defensa, juntament amb la consideració de la personalitat de l'arquitecte, els aspectes tipològics, formals i materials de la construcció defensiva a fi de no perdre de vista que ens trobem davant d'un edifici arquitectònic, tot i que es presenti en un estat de conservació arqueològic[84].

Cabañero proposa una situació completament oposada pel que fa als arquitectes que van treballar en els castells del segle X i XI[85]. Exposa que es fes sense la participació directa dels mestres d'obra llombards que treballaven a les esglésies ja que, tot i una influència estilística dels aparells, es van conservar les estructures elaborades en el preromànic. Altrament, si això fos així, no impedeix que, tot i que les formes de la castellologia del segle IX i X es mantindran en el segle següent, les estructures seran

[81]J. A. ADELL, "Els castells altmedievals...", 2000, p. 11.
[82]Tros de paret fet de terra pastada i premsada dins d'un motlle i assecada a l'aire.
[83]Joan-Albert Adell remarca la importància que podien assolir les estructures lleugeres o més efímeres com els murs d'entramat de fusta, de tovot o de tàpia i cadafals de fusta i que demostrarien una gran variabilitat de tipologies que reforçarien la idea de creativitat del mestre d'obres.
[84]J. A. ADELL, *op. cit.*, p. 37-38.
[85]B. CABAÑERO, "La transición del prerrománico…", 1992, p. 75.

ennoblides pels models d'aparells, portes i finestres molt més ben executades que les de les etapes anteriors, sempre, però, conservant els mateixos conceptes arquitectònics[86].

La desvinculació total envers l'arquitectura religiosa proposada per Cabañero és posa en dubte quan s'analitza la part més sagrada del castell, la capella castral. Com a construcció vinculada al món religiós, seguia l'estètica imperant a l'època de les esglésies de l'entorn. Contrastava clarament amb l'austeritat decorativa de l'arquitectura del castell, que evitava mostres d'ornamentació pel fet d'haver-se de reconstruir diverses vegades després de les destruccions. Tot i aquesta diferència, la capella castral anava en consonància amb la importància del castell: era més o menys acurada segons l'abast d'aquest. Joaquim Graupera aporta nous punts de vista sobre la capella castral. Aquest historiador de l'art, en un estudi sobre la capella dins el castell[87], investiga el petit refugi sagrat dedicat al culte quotidià i privat. Graupera sustenta el seu ús freqüent a partir de la necessitat religiosa del moment que també s'estenia als pactes feudals del castell. Això significa que l'àmbit militar no era clarament diferenciat del món religiós i, per tant, coincidien en algun punt. Era la sacralització de la guerra la que obligava a disposar d'un espai sagrat dins el territori del castell[88].

El castell i el recinte religiós podien tenir dues possibles relacions[89]. D'una banda, podia ser que l'església fos la parròquia del poble i que, per tant, estigués ubicada a un extrem de la població o a dins d'aquest. Aquesta opció és la més corrent. L'altra possibilitat és que l'església fos la capella del castell. En aquest cas, la capella podia ésser molt a prop del castell, fins i tot dins el recinte murat, o també a l'interior de la torre o de l'edifici principal del castell.

L'església de Sant Sadurní del castell de Llordà (Pallars Jussà) (v. figura 13), per exemple, està fora del recinte principal. No se sap si l'església és anterior al recinte castral, però sí que se sap que el castell ja existia al segle XI; la construcció castral que ens ha arribat en l'actualitat és de mitjan segle XII. El temple romànic d'estil llombard va ser consagrat el 1040; tota l'església és perfectament datable dins el segle XI. Durant el mateix segle XI es va incloure l'ampliació de l'església amb un campanar que no

[86]B. CABAÑERO, "La transición del prerrománico…", 1992, p. 75.
[87]Tot i ser un dels pocs autors que parlen de la capella castral i dedicar-se a la zona del Baix Maresme, la introducció de l'estudi és generalitzada a tota l'arquitectura medieval catalana a J. GRAUPERA, "L'arquitectura religiosa...", 2000, p. 81-86.
[88]J. GRAUPERA, *op. cit.*, p. 81.
[89]J. BOLÒS, "Els castells medievals...", 1994, p. 93.

estava previst en el projecte inicial. A partir dels vestigis que han perdurat (el mur de separació de la nau central i sud amb dos arcs formers i els pilars dels arcs torals de la volta de la nau central i la part baixa del campanar) s'ha pogut establir una hipòtesi de com devia ser l'estructura original: devia ser un temple de planta basilical amb tres naus i sense transsepte. Les naus laterals devien ser més curtes que la central, totes elles cobertes amb volta de canó. La volta de la nau central estava reforçada per dos arcs torals. Les naus estan separades per dos arcs formers que arrenquen d'un pilar cruciforme que també rep els pilars dels arcs torals de les naus. Pel que fa a la capçalera només es conserva el basament de l'absis de la nau central, de planta circular igual que els de les naus laterals. A la nau central, més alta que les altres, es pot veure la part baixa d'un fris seguit d'arcuacions llombardes que decoraven el ràfec del mur. Exteriorment, les façanes sud i oest del campanar presenten una decoració en dos nivells d'arcuacions llombardes agrupades en sèries de tres.

L'església de Sant Sadurní adscrita a les formes llombardes és una edificació especial en l'arquitectura del seu temps perquè el fet d'allargament de la nau central evoca models del segle X com l'església del monestir de Sant Miquel de Cuixà. Aquesta combinació d'una tipologia llombarda en la composició de les façanes amb elements estructurals del segle X, permet situar l'església de Sant Sadurní de Llordà als inicis de l'adaptació de les formes llombardes.

Una capella castral ben peculiar dins el recinte murat la trobem al castell de Lluçà (Osona) (v. figura 14). Es tracta de la petita església dedicada a Sant Vicenç, un dels pocs exemples romànics de planta circular que es conserven a Catalunya. L'església és un edifici d'una nau de planta circular, amb el cantó de llevant format per un segment rectilini, on s'obre un absis semicircular. La nau és coberta amb una cúpula circular i l'absis amb una volta de quart d'esfera. La porta és d'arc de mig punt i a prop de l'obertura de l'absis, i al fons d'aquest s'obren dues finestres de doble esqueixada. Aquesta església es troba dins el clos del castell de Lluçà i devia donar servei als senyors del castell.

L'opció de la capella dins el castell la trobem al castell de Viacamp (Baixa Ribagorça) (v. figura 12). La torre té una alçada de 18 m i està dividida en quatre nivells o cambres. En el tercer nivell, entre dues de les obertures del costat est, hi ha una absidiola semicircular coberta amb una volta de fornícula i amb una petita obertura

quadrada al mig, que fa de finestreta. També hi ha un banc de pedra. Hom suposa que aquesta estructura correspon a una capelleta.

Un altre exemple de capella castral del castell és l'església de Sant Martí del castell de Castelló de Meià (La Noguera) (v. figura 15). L'església està situada al nord-est de les restes del castell, possiblement al mateix punt on hi havia la porta per accedir al conjunt. El castell tenia dos nivells: el superior estava ocupat per l'església i l'inferior era una estança rectangular coberta amb volta de canó. L'extrem est d'aquesta sala és format per un cos massís d'obra que serveix de base a l'absis de l'església. L'interior de l'església té una forma plana, mentre que l'exterior segueix una forma semicircular pròpia de la part de l'absis. La forma del mur curvilini recorda les característiques constructives del castell de Mur (Pallars Jussà), amb el qual manté una relació amb l'aparell constructiu utilitzat: carreus ben escairats, sense polir, disposats en filades molt uniformes i regulars.

L'església era un edifici d'una sola nau amb coberta de volta de canó. La nau amb absis semicircular estava precedit per un arc estret presbiteral. Els murs est i sud són els únics que continuen dempeus. En el mur sud es conserven un total de tres finestres espitlleres, per raó de la seva situació dins el castell. Al mur est es manté una finestra de doble esqueixada. Tot i que l'església està en estat ruïnós, Joan-Albert Adell remarca la gran qualitat plàstica de la capella[90]. És, per tant, un exemple molt interessant de la capella perfectament integrada en l'arquitectura militar. La capella no renuncia a les formes característiques de l'arquitectura religiosa altmedieval.

Una altra vessant de caràcter artístic dins les fortificacions és la decoració que revestia parets i estances amb materials menys perdurables. Segons Adell[91], tot i que el coneixement que avui tenim de la infraestructura pètria d'un edifici no deixi marge a grans especulacions, l'arquitectura dels castells no prescindia de la decoració feta amb materials com la fusta, la pell i la tela que complementaven la construcció de l'edifici. Per a Adell, l'arquitectura militar, de la mateixa manera que la religiosa, no deixava les parets amb pedra vista; també es procurava que l'arquitectura defensiva estigués decorada, sobretot si era residencial. Malauradament, a causa de la fragilitat i la naturalesa efímera dels materials utilitzats, s'han perdut molts complements i només ha

[90]J. A. ADELL, *Catalunya romànica*..., vol. 17, 1984-1998, p. 183-184.
[91]J. A. ADELL, "Els castells altmedievals...", 2000, p. 19.

quedat part de l'estructura de pedra. Els elements de fusta eren passeres, balcons, tribunes, cadafals i cobertes, elements que no ens han arribat però que podem evocar gràcies a les traces que han deixat[92].

Les tècniques i el gust de l'arquitectura militar són sensibles a la seva època i manifesten un acusat interès per estar a l'última moda i utilitzar els mecanismes formals i tecnològics més avançats. La forma arquitectònica va supeditada a la funció militar per a la qual és creada; tanmateix, alguns estudiosos estan convençuts que la forma arquitectònica, per molt funcional que hagi de ser, és filla del seu temps i s'adapta perfectament als gustos dominants dels corrents artístics i arquitectònics del moment[93]. És també símbol del poder d'una classe dominant i, per tant, expressió plàstica d'aquesta.

[92]J. A. ADELL, "Els castells altmedievals...", 2000, p. 42.
[93]*Ibid*., p. 37-38.

4.4 Sobre la qüestió musulmana a l'arquitectura militar

La bibliografia actual no tracta tan extensament la qüestió de l'arquitectura defensiva musulmana a la Marca Hispànica com sí que ho ha fet sobre la castellologia comtal. Els pocs estudis que l'han tractada són encara inconcrets i oberts a noves aportacions. En canvi, hi ha una proliferació d'estudis de la resta de zones de la Espanya meridional, on l'ocupació va ser més llarga. Tanmateix, no volíem passar per alt en aquest treball l'altra cara de la Marca.

Fins a final del segle X el predomini musulmà va ser indiscutible a la Península. Aquest és el motiu pel qual el Califat no estava interessat a ocupar els comtats catalans; ja tenia prou feina a assegurar-se el seu territori a causa dels problemes polítics interns. Aquesta situació va canviar quan en el segle XI la línia defensiva de l'Al-Àndalus es va tornar més inestable i els comtats cristians es van expandir encara més cap al sud de la Península. Tanmateix, per assegurar-se la submissió d'aquests, el califat de Còrdova va emprendre moltes algarades[94] al nord de la Marca Superior. L'objectiu de les incursions era el de saquejar el territori i destruir les fortificacions cristianes. Eren el que s'anomenen expedicions de càstig[95]. Un cop tenien el botí i els captius, es retiraven als seus assentaments d'origen sense establir-se permanentment en el lloc atacat. Normalment, les expedicions musulmanes eren resultat de la pressió dels comtes a la frontera; per exemple, en resposta a l'incompliment de l'enderroc de castells[96] que el comtes no aplicaven, sinó que, ben al contrari, aixecaven de nous. Tanmateix, aquestes expedicions es contraposaven amb les ambaixades de pau entre el Califat de Còrdova i els comtats cristians. La política del Califat era, per tant, ambivalent.

Aquest treball es fixa concretament en la ubicació dels àrabs a la riba dreta del riu Llobregat, lloc on es van haver de fer forts després de la conquesta de Barcelona l'any 801.Va ser en aquesta zona on van bastir nous castells i fortificar-ne d'antics, a fi de crear bases d'operacions per atacar la ciutat i el seu pla. En un primer moment, la finalitat era intentar recuperar Barcelona i, més tard, amb el propòsit de destorbar i hostilitzar, tant com fos possible, el seu comerç i proveïment[97].

---

[94]Incursió feta per musulmans en territoris cristians durant l'edat mitjana.
[95]E. BIOSCA, X. XORTÓ i T. VINYOLES, *Des de la frontera...*, 2001, p. 73.
[96]*Ibid*., p. 74.
[97]M. PAGÈS, "La Marca Hispànica...", 1992, p. 49.

Hi ha constància que els musulmans també van establir-se en antics enclavaments iberoromans[98] de la riba dreta del Llobregat, tot i que, per a Montserrat Pagès, la poca durada de l'estada de les tropes sarraïnes i el desconeixement que en tenim és degut, per una banda, al ràpid desplaçament de la frontera del Llobregat en època de Carles el Calb i, per l'altra, al fet que els castells ens han arribat amb els noms romànics i se'n fa difícil la identificació. Això significa que l'arquitectura que en un primer moment havien erigit els musulmans va passar a mans dels cristians i que, aquests, a la vegada, també la van reconstruir o destruir. Aquest és un dels motius pels quals actualment és molt difícil discernir quin origen tenen les fortificacions que han perdurat fins a l'actualitat.

Albert Benet exposa que al problema de la manca de documentació musulmana sobre la frontera islàmica de la Marca s'hi afegeix el de la desaparició parcial o total dels vestigis d'aquests invasors a Catalunya, per tant, la reconstrucció de les línies defensives musulmanes envers les cristianes és molt difícil[99]. Per a ell, la solució és recórrer a les fonts musulmanes narratives, que sovint proporcionen notícies esporàdiques fora de les principals ciutats de Lleida, Balaguer, Tarragona i Tortosa. Com a últim recurs, també proposa recórrer a les notícies cristianes o a la toponímia, tot i reconèixer el risc d'utilitzar aquest tipus d'informació que pot fer-nos caure fàcilment en l'error.

Com a contrapartida d'Albert Benet, Pere Balañá també assumeix que hi ha una manca d'investigació en el fet musulmà a Catalunya, però que no per això s'ha de negar la important petjada de restes materials que aquest poble va deixar al nostre país.[100] Balañá defensa que és necessari realitzar excavacions per verificar la documentació extreta de les fonts escrites, una informació que ha de ser sempre matisada o constatada pel treball de camp[101]. Aquest autor també sintetitza el que va ésser la vida dels musulmans a Catalunya a partir de les descobertes arqueològiques. Per una banda, hi ha les construccions militars que, majoritàriament, varen ser reaprofitades per nous conqueridors. Per l'altra, la construcció de mesquites, a vegades presents en els

[98]El poble de Castellví de Rosanes o la ciutat d'Olèrdola són dos exemples d'enclavaments iberoromans aprofitats pels musulmans que proposa la historiadora de l'art Montserrat Pagès tot i reconèixer la falta de proves concloents. El castell de Sant Boi va ser una dels punts forts dels musulmans a la riba dreta del riu Llobregat comenta l'autora.
[99]A. BENET, "Castells, guàrdies...", 1991, p. 393-395.
[100]P. BALAÑÁ, *Els musulmans...*, 1993. p. 202.
[101]*Ibid*., p. 203.

mateixos castells musulmans[102], però, sovint, unes construccions més difícils d'accedir arqueològicament ja que van ser convertides en esglésies per els cristians.

Els factors segons els quals l'arqueologia islàmica a Catalunya ha estat durant un llarg temps en estat precari en l'àmbit històric no és la manca de jaciments, afirma Josep Giralt, sinó que les excavacions han identificat els materials com a únicament de la Catalunya feudal; per tant, un enfocament unidireccional utilitzat per donar explicació a la complexitat de la Catalunya Vella. S'ha oblidat, doncs, que la major part del territori que configura el nostre país va estar ocupat pels musulmans durant molt de temps. Afortunadament, a partir dels anys 80 del segle passat, aquesta situació ha anat millorant i el món islàmic està molt més present en els estudis que s'han anat fent darrerament[103]. Segons Giralt, hi ha dues causes que expliquen aquest canvi en la historiografia. En primer lloc, l'amplitud de mires dels arqueòlegs que, en les seves excavacions, tenen en compte tots els registres culturals per tal de fer-ne una lectura global i, en segona instància, perquè la universitat ha iniciat projectes dirigits cap al món musulmà a Catalunya. Aquest gir en la arqueologia també ha repercutit en els estudis d'història de l'art, ja que durant les últimes dècades el nombre d'estudis artístics referents al tema ha augmentat[104].

La importància de l'estudi arquitectònic musulmà és necessari, a més, per a la comprensió de les construccions cristianes dels segles IX i X, ja que els canvis en l'arquitectura militar del segle X van ser causats, en part, per la proximitat del món islàmic[105]. Com ja s'ha dit més amunt, algunes d'aquestes transformacions van fer que s'erigissin torres de tàpia[106] o de pedra i calç, que es construïssin recintes amb bestorres[107], o que no es fessin servir caires vius a favor d'una major utilització dels angles arrodonits. Per a Bolós, aquests elements eren encara desconeguts a la resta d'Europa i suposa, per tant, que la arquitectura defensiva de Catalunya fos capdavantera en el món medieval.

---

[102]Segons l'estudi de J.A. ADELL i J.J. MENCHON, "Les fortificacions...", 2005, és possible conèixer l'existència de mesquites dins de recintes militars com és el cas del castell de Siurana, entre d'altres.
[103]J. GIRALT, "Fortificacions andalusines...", 1991, p. 67.
[104]Ressaltar, per exemple, els següents estudis: P. BALAÑÁ, *Els musulmans...*, 1993, J.A. ADELL i J.J. MENCHON, "Les fortificacions...", 2005 i M. SANCHO, "Intercanvis culturals...", 2005, p. 133-143,entre d'altres.
[105]J. BOLÓS, "Els castells medievals...", 1994, p. 14.
[106]Torres paret o mur fet de terra pastada premsada en un encofrat simple i assecada a l'aire.
[107]Torreta construïda sobre un mur.

Entrant més en detall en l'arquitectura del que podem anomenar de l'altra banda de la frontera cristiana, la tipologia principal andalusina a la frontera superior de la Marca era el *hisn*. La funció del *hisn* era de refugi, guarda i vigilància dels assentaments rurals repartits en el territori. Alhora, era el centre d'administració d'un espai geogràfic i estava situat en punts estratègics. S'organitzava seguint l'estructura tripartida de la medina islàmica. El *hisn* era el recinte habitable principal i era el símil dels castells murats dels comtats. Per a Jordi Bolós, no tots els *hisn* eren iguals malgrat que trobem uns trets comuns permanents[108] com la salòquia[109] i un recinte ampli. Bolós estableix un paral·lelisme entre el recinte castral musulmà i els *oppida* cristians, ambdós amb la funció de refugi per a la població del territori. El *as-sakhra* era una altra estructura de la cultura andalusina a la frontera. Consistia en un petit reducte fortificat ubicat en un penya-segat o en una roca elevada. De caràcter temporal, era l'encarregat de vigilar un punt en concret[110]. Semblant a aquesta última tipologia, existia l'*al-burdj*, una torre rodona que disposava d'un recinte murat que servia com a bastió defensiu. Atenent-nos a aquestes característiques i segons l'estudi de J. A. Adell i J. J. Menchon, el castell de Siurana (Priorat) (v. figura 16) és un exemple excepcional de fortificació andalusina bastida al segle IX[111]. A la part superior del *hisn*, es va aixecar, en època islàmica, una torre de planta quadrada utilitzant la tècnica andalusina de la *tabiya*: murs aixecats usant caixes d'encofrat, fet amb morter i pedra, tot combinant alternativament la mescla de morter amb àrid[112] vermell i blanc. La solució cromàtica es prou interessant.

Des del punt de vista de la història de l'art, és molt complex establir les connexions entre dues cultures tan divergents com eren la musulmana i la cristiana. Així ho valora Marta Sancho que considera que davant d'aquest problema cal molta precaució.[113]. Malgrat aquestes incerteses la historiadora està convençuda de la presència d'elements i influències d'origen islàmic en el preromànic i el romànic català.

Com és ben sabut, l'art islàmic també recull tendències artístiques de diverses cultures, com la persa, l'egípcia, la copta i la bizantina. Per tant, l'art islàmic actua com un art de difusió d'estils. Per raó de la seva condició de cultura dominant, va influir en

[108]J. BOLÓS, "Els castells medievals...", 1994, p. 15.
[109]Barbacana d'una fortificació, obra defensiva davant la muralla per protegir les portes.
[110]J. GIRALT, "Fortificacions andalusines...", 1991, p. 73.
[111]J.A. ADELL i J.J. MENCHON, "Les fortificacions...", 2005, p. 72.
[112]Sorra, palets, graveta o grava que actua com a element no aglomerant d'un conglomerat per a formigó o per a morter.
[113]M. SANCHO, "Intercanvis culturals...", 2005, p.133-143.

el desenvolupament artístic dels territoris contigus. Catalunya, doncs, també va rebre influència de l'art andalusí, sobretot en l'època califal i de la reconquesta cristiana. Els quatre segles d'ocupació islàmica del que serà el territori català tindran molt de pes en la producció artística posterior, de manera que es mantindran algunes de les tècniques, formes i estètica en les manifestacions artístiques cristianes[114].

[114]M. SANCHO, "Intercanvis culturals...", 2005, p. 133-143.

5.Conclusions

Es considera que l'existència d'una frontera entre el territori cristià i el musulmà durant els segles IX, X i XI és la causa que els castells catalans altmedievals presentin certs tipus de construccions, com les torres de planta rodona o els castells residencials amb pati, que varen ser capdavanteres en relació a les tipologies de la resta d'Europa. No s'ha d'oblidar però, que, en general, l'evolució dels castells catalans cal entendre-la en relació amb el que passava a la resta de l'antic continent. Aquestes relacions es perpetuaran dins les característiques dels castells catalans de la baixa edat mitjana de Catalunya però també dels castells senyorials francesos i anglesos dels segles XII al XV.

Com hem vist, la forma del castell depenia d'unes necessitats estratègiques, però també socials. Els que construïen el castell pertanyien a una societat que va variar en el temps, fet que abocarà a un determinat tipus de construccions. Hem constatat que el castell va ser un element organitzador del territori en època altmedieval. Sovint, doncs, es relaciona el castell amb una església, un terme o un espai geogràfic com a component del paisatge. La fortificació era un element de refugi, un símbol de poder, un centre administratiu, però sobretot, el lloc de residència del senyor feudal.

Encara és molt incipient l'anàlisi de les influències de la cultura islàmica en la castellologia catalana, un assumpte que s'ha d'aprofundir, no només mitjançant l'estudi dels documents escrits, sinó també amb les recerques arqueològiques. Cal, també, un canvi en la visió de la historiografia pel fet d'haver-se considerat durant molt de temps les construccions de la frontera com a obres únicament feudals, sense tenir en compte els dos bàndols del conflicte.

Els estudis d'història de l'art encara tenen una presència molt mínima en aquest àmbit de l'arquitectura però, de mica en mica, es van obrint camí. Aquest canvi s'ha produït quan els historiadors dels país han assimilat que els castells catalans, en el seu moment, van ser capdavanters arreu del continent. És, doncs, una oportunitat per revalorar el que tenim tan a prop però que sovint perdem del nostre camp de visió, potser a causa de l'enlluernament de l'arquitectura religiosa, en general, molt més ben conservada i, fins i tot, utilitzada al llarg dels segles.

6.Bibliografia

-ADELL, Joan-Albert i MENCHON, Joan Josep. “Les fortificacions de la frontera meridional dels comtats catalans, o les fortificacions de la marca superior d’Al-Andalus”. *Lambard: Estudis d’Art Medieval*, 17, 2005, p. 64-84.

-ADELL, Joan-Albert. “Els castells altmedievals. Elements metodològics”, a *Jornades d’Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, Grup d'Història del Casal, 1999, p. 37-42.

-ADELL, Joan-Albert. “Els castells altmedievals: espais de residència i defensa”. *Lauro: revista del Museu de Granollers*, 19, 2000, p. 10-16.

-ARAGUAS, Philippe. “Mozarabes et llombards: les châteaux du premier art roman en Aragon et Catalogne”, a *Actas del I Congreso de Castellologia Ibérica*, Palencia, Diputación Provincial de Palencia, Departamento de Cultura, 1998, p. 15-33.

-BALAÑÁ, Pere. *Els musulmans a Catalunya*. *Assaig de síntesi orientativa*, Sabadell, Ausa, 1993.

-BARRAL, Xavier. *Art de Catalunya. Ars Cataloniae, Urbanisme, arquitectura civil i industrial*, Barcelona, vol.3, L’Isard, 1997.

-BARRAL, Xavier. *L’art pre-romànic a Catalunya: segles IX-X*, Barcelona, Edicions 62, 1981.

-BENET, Albert. “Castells, guàrdies i torres de defensa”, *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23, 1991, p. 393-407.

-BENET, Albert. “Castells i línies de reconquesta” a *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-IX)*, Barcelona, Comissió del Mil·lenari de Catalunya, Generalitat de Catalunya, 1991, p. 365-391.

-BIOSCA, Eloi; XORTÓ, Xavier i VINYOLES, Teresa. *Des de la frontera: castells medievals de la Marca*. Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, 2001.

-BOLÓS, Jordi. “Els castells medievals a Catalunya” a *Jornades d’Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró: Grup d'Història del Casal, 1999, p. 11-23.

-BOLÓS, Jordi. “Els castells a l’edat mitjana”, *L’Erol: revista cultural del Berguedà*, 96, 2008, p. 10-16.

-BOLÓS, Jordi. “Els castells medievals catalans”, *Finestrelles*, 6, 1994, p. 71-95.

-BOLÓS, Jordi. “L’arquitectura civil i militar i l’arqueologia”, *Catalunya romànica. Visió de síntesi, restauracions i noves troballes, bibliografia, índexs generals*, vol. 27, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998, p. 19-40.

-BONASSIE, Pierre. *Catalunya mil anys enrere: Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, Barcelona, Edicions 62, 1979-1981.

-BRAMON, Dolors. “Entre francs i andalusins: qüestió de noms i qüestions de frontera”, *Catalunya a l’època carolíngia: art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, Museu Nacional d’Art de Catalunya, 1999, p. 28-35.

-CABAÑERO, Bernabé. “La transición del prerrománico al románico en la castellología aragonesa y catalana”, *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 23, 1992, p. 65-80.

-CATALÀ, Pere. *Comentaris a castells catalans*. Barcelona, Rafael Dalmau, 1990.

-CATALÀ, Pere. *Els castells catalans*. Barcelona, Rafael Dalmau, 1990.

-DALMASSES, Núria i PITARCH, Antoni José. *Història de l'Art Català, Els inicis de l’art romànic: segles IX-XII*, vol.1, Barcelona, Edicions 62, 1996.

-FITÉ, Francesc. *Arquitectura i repoblació en la Catalunya dels segles VIII-XI: els orígens i l'evolució de l'arquitectura militar en les àrees de frontera, amb una atenció preferent per la zona del Montsec, a la Catalunya de Ponent*, Departament de Geografia i Història, Facultat de Lletres, Universitat de Lleida, 1993.

-FITÉ, Francesc. “Les torres rodones de guaita en la Catalunya Occidental (s. X-XI). Una hipòtesi sobre el seu origen” al *Vè Congrés Espanyol d'Història de l'Art*. Barcelona: Ediciones Marzo 80, 1987, p. 159-170.

-FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi i MARTÍ, Ramon. “Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens”, *Arqueologia Medieval*, 3, 2007, p. 30-43.

-GARCIA, Joan E. “La creació d’una frontera: Al Tagr Al-a’là”, *L’Islam i Catalunya*. Barcelona, Institut Català de la Mediterrània, Museu d'Història de Catalunya, 1998, p. 57-63.

-GIRALT, Josep. “Fortificacions andalusines a la Marca Superior d’Al-Àndalus: aproximació a l’estudi de la zona nord del districte de Lleida”, *La Marche Supérieure d’Al-Andalus et l’Occident Chrétien*, Madrid, Casa de Velázquez, Universidad de Zaragoza, 1991, p. 67-75.

-GRAUPERA, Joaquim. “L’arquitectura religiosa dins l’arquitectura militar. Les capelles dels castells en el Baix Maresme” a *Jornades d’Història i Arqueologia Medieval del Maresme*, Mataró, Grup d'Història del Casal, 1999, p. 81-86.

-MALPICA, Antonio. “Castillos y territorio en Al-Andalus” a *Jornadas de Arqueología Medieval*, Granada Universidad de Granada, 1998, p. 10-17.

-MARTÍ, Ramon. “Fars de l’Islam. Antigues alimares d’Al-Àndalus” a *Jornades Científiques Ocorde*, Barcelona, Ministerio de Educación y Ciencia,

-MIQUEL, Marina. “Les marques comtals, la formació d’un territori de frontera”, *L’Islam i Catalunya*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània, Museu d'Història de Catalunya, 1998, p. 181-185.

-PAGÈS, Montserrat. “La Marca Hispànica, frontera meridional de l’imperi i les seves fortificacions fins al temps de Carles el Calb”, *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 23, 1992, p. 47-53.

-PUIG I CADAFALCH, Josep; DE FALGUERA, Antoni; GODAY, Josep. “Arquitectura militar”, *L'arquitectura romànica a Catalunya, del segle IX al XI*. Barcelona, vol.2, Institut d'Estudis Catalans, 1909-1918, p. 441-458.

-RIU, Manuel. *Catalunya i Castella, terres de castells?: lliçó inaugural del curs 2002-2003*, Amics de l’Art Romànic, 2002.

-RIU, Manuel. “La feudalització del camp català”, *Cuadernos de historia econòmica de Cataluña*, 19, 1978, p. 29-33.

-RUIBAL, Amador. “La arquitectura militar en Al-Andalus ¿Un arteperiférico?” a *VIIIè Congreso Nacional de Història del Arte*, Mérida, Editora Regional de Extremadura, 1990, p. 129-132.

-SALRACH, Josep M. *El procés de feudalització: segles III-XII*, Barcelona, Edicions 62, 1998.

-SÁNCHEZ, Manuel. “Catalunya i Al-Àndalus”, *Catalunya a l’època carolíngia: art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, Museu Nacional d’Art de Catalunya, 1999, p. 28-35.

-SANCHO, Marta. “Intercanvis culturals a la frontera”, *Catalunya any zero. El paper de l’islam en els orígens*, Barcelona, UOC, 2005, p. 133-143.

-VV. AA. *Catalunya romànica*. *El Pallars*, vol. 15, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998.

-VV. AA. *Catalunya romànica*. *Osona*, vol. 2, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998.

-VV. AA. *Catalunya romànica*. *La Ribagorça*, vol. 16, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998.

-VV. AA. *Catalunya romànica*. *La Noguera*, vol. 17, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998.

-ZIMMERMANN, Michel. “Le concept de Marca Hispanica et l’importance de la frontière dans la formation de la Catalogne”, *La Marche supérieure d’al-Andalus et l’Occident chrétien*, Madrid, Casa de Velázquez, Universidad de Zaragoza, 1991, p. 29-49.

ANNEXOS

FIGURA 1. Mapa de la Marca Hispànica els segles IX, X i XI. Imatge extreta de BIOSCA, Eloi; XORTÓ, Xavier i VINYOLES, Teresa. *Des de la frontera: castells medievals de la Marca*. Barcelona, Edicions Universitat de Barcelona, 2001, p.14-15.

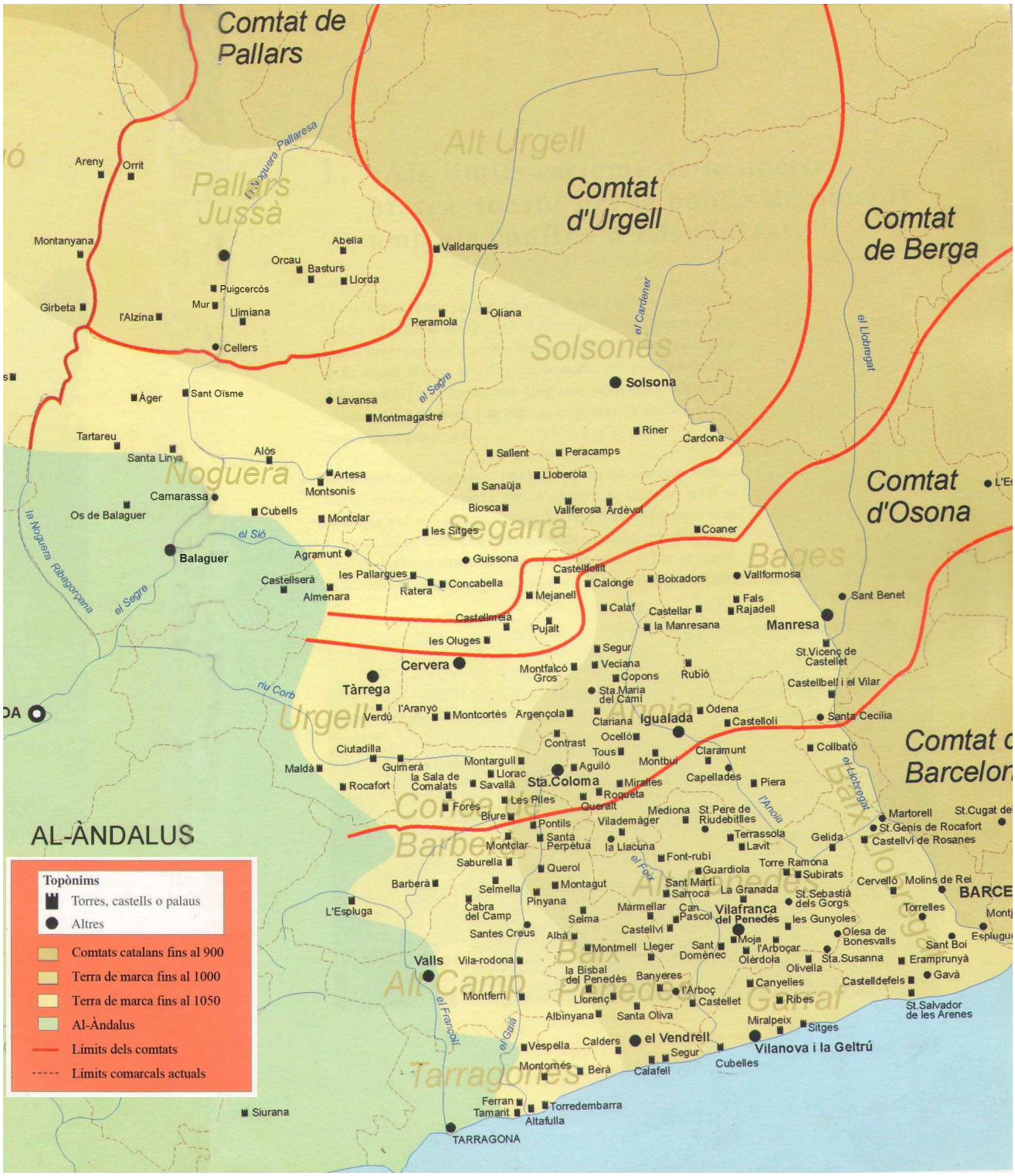

FIGURA 2. Muralla del castell d'Olèrdola (Alt Penedès), reconstruïda al segle X. Imatge extreta del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/castell-dolerdola-alt-penedes/ [Data de consulta: 20 de maig de 2014].

FIGURA 3. Reconstrucció del castell del Viver (Berguedà). Imatges extretes del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/castellot-de-viver-bergueda/ [Data de consulta: 15 de maig de 2014].

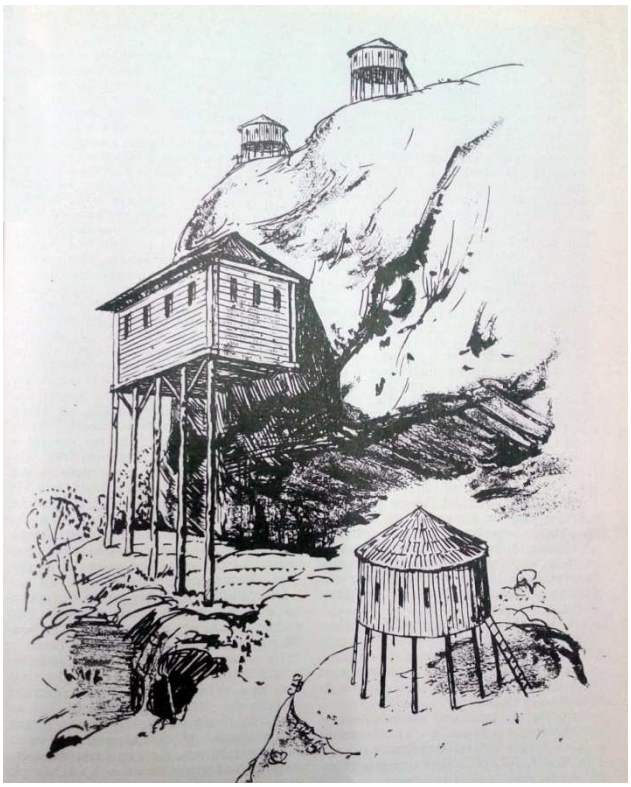

FIGURA 4. Torre del castell de Tona (Osona), segle IX. Imatge extreta del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/castell-de-tona-osona/ [Data de consulta: 20 de maig de 2014].

FIGURA 5. Torre del castell de l'Ardèvol (Solsonès), segle X. Imatge extreta del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/castell-dardevol-pinos-solsones/ [Data de consulta: 20 de maig de 2014].

FIGURA 6. Torre del Bisbe de Froià a la Tossa de Montbui (Anoia), segle X. Imatge extreta del web Terres del Marquesat. Disponible a: http://www.marquesat.org/index.php/ca/photogallery/tossa-de-montbui-fotos.html [Data de consulta: 20 de maig de 2014].

FIGURA 7. Torre de Vallferosa (Segarra), segle X. Imatge extreta del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/torre-de-vallferosa-tora-la-segarra/ [Data de consulta: 20 de maig de 2014].

FIGURA 8. Torre de Santa Coloma de Queralt (Conca de Barberà), segle X. Imatge extreta del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/castell-de-santa-coloma-santa-coloma-de-queralt-conca-de-barbera/ [Data de consulta: 20 de maig de 2014].

FIGURA 9. Torre de Ribes (Garraf), segle X. Imatge extreta del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/castell-de-ribes-sant-pere-de-ribes-garraf/ [Data de consulta: 20 de maig de 2014].

FIGURA 10. Castell de Mur (Pallars Jussà), segle XI. Imatge extreta del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/castell-de-mur-pallars-jussa/ [Data de consulta: 20 de maig de 2014].

FIGURA 11. Planta del Castell de Mur, segle XI. Imatge extreta de BOLÓS, Jordi. "Els castells medievals catalans", *Finestrelles*, 6, 1994, p.83.

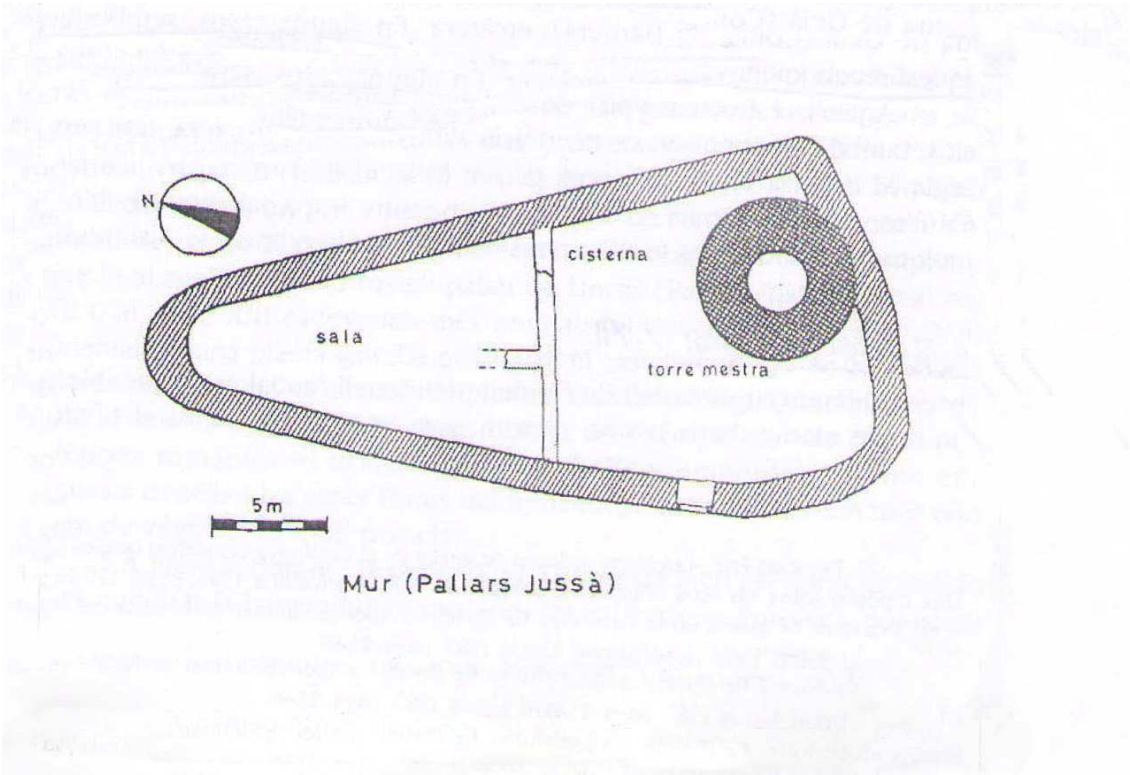

FIGURA 12. Torre de Viacamp (Ribagorça), segle XI. Imatge extreta del web Románico Aragonés. Disponible a: http://www.romanicoaragones.com/fortificaciones/36-Viacamp2.htm [Data de consulta: 20 de maig de 2014].

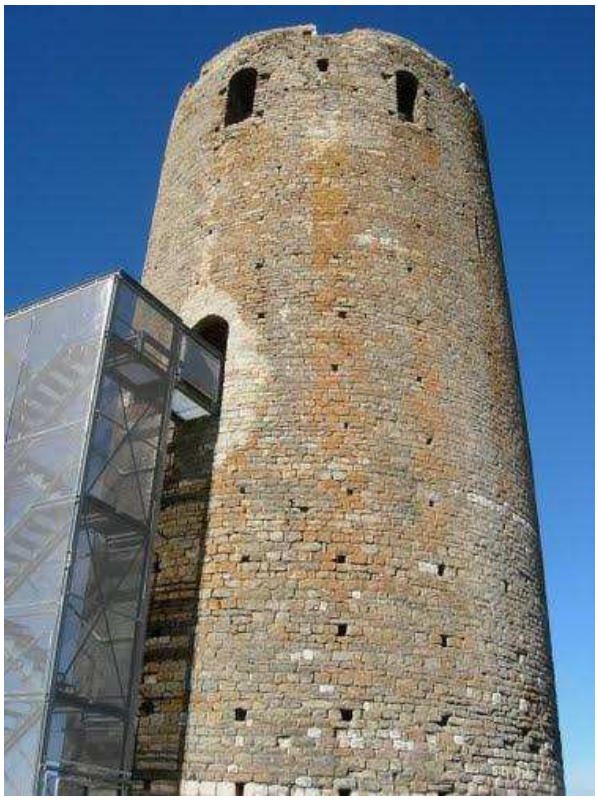

Planta i secció de la torre de Viacamp (Ribagorça), segle XI. Imatge extreta de VV. AA. *Catalunya romànica*. *La Ribagorça*, vol. 16, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998, p. 505.

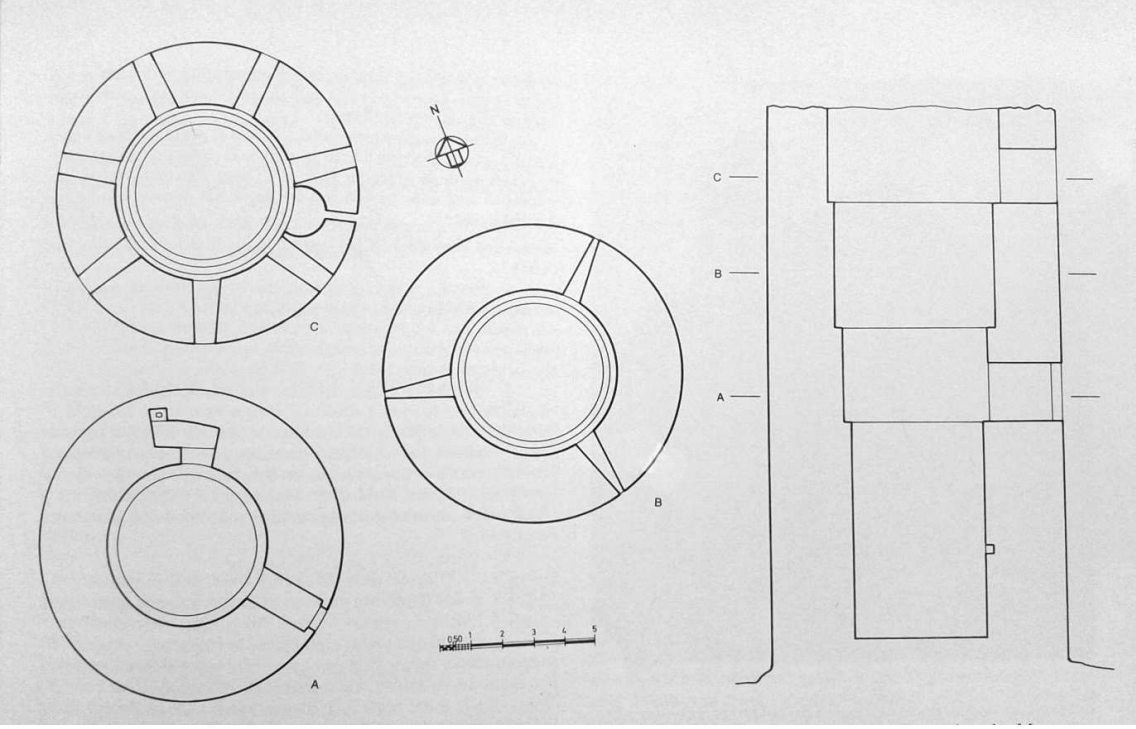

FIGURA 13. Església de Sant Sadurní del castell de Llordà (Pallars Jussà), segle XI. Imatge extreta del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/castell-de-llorda-isona-i-conca-della-pallars-jussa/ [Data de consulta: 10 de juny de 2014].

Planta de l'església de Sant Sadurní (Pallars Jussà), segle XI. Imatge extreta de VV. AA. *Catalunya romànica*. *El Pallars*, vol. 15, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998, p. 250.

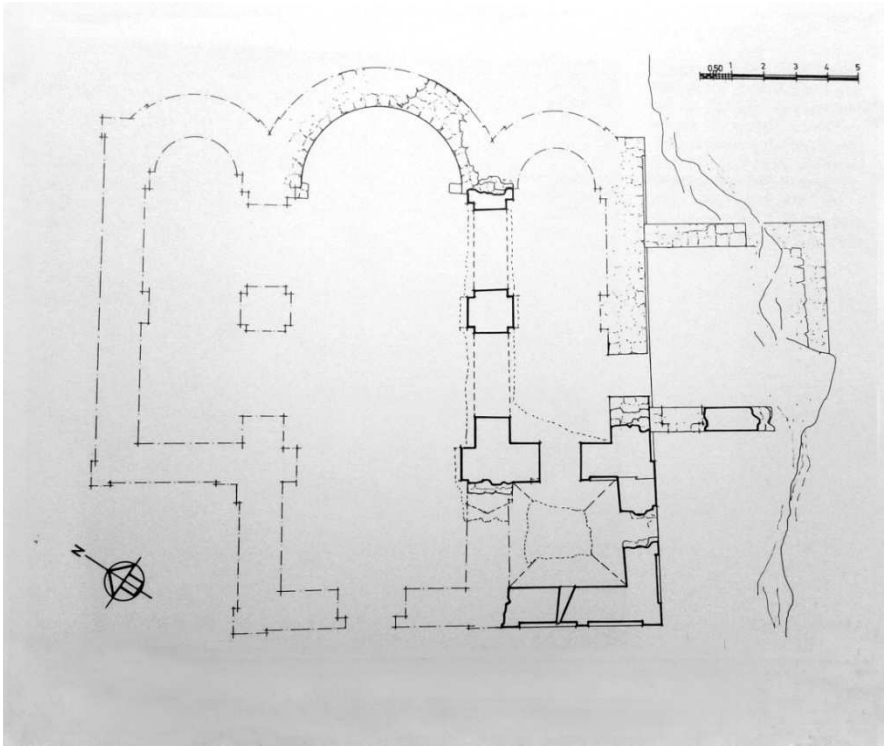

FIGURA 14. Església de Sant Vicenç del castell de Lluçà (Osona), segle XI. Imatge extreta del web Catalunya Medieval. Disponible a: http://www.catalunyamedieval.es/esglesia-de-sant-vicenc-de-lluca-osona/ [Data de consulta: 10 de juny de 2014].

Planta de l'església Sant Vicenç del castell de Lluçà (Osona), segle XI. Imatge extreta de VV. AA. *Catalunya romànica*. *Osona*, vol. 2, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998, p. 360.

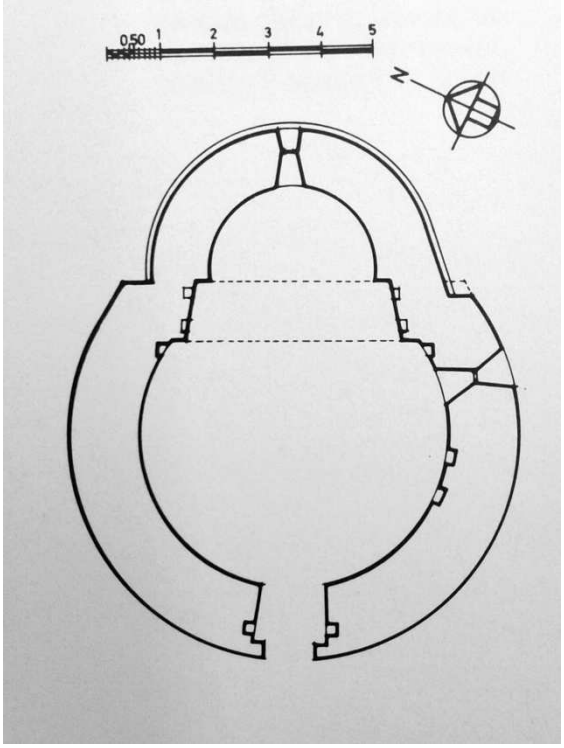

FIGURA 15. Església de Sant Martí del castell de Castelló de Meià (La Noguera), segle XI. Imatge extreta de VV. AA. *Catalunya romànica*. *La Noguera*, vol. 17, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1984-1998, p. 183-184.

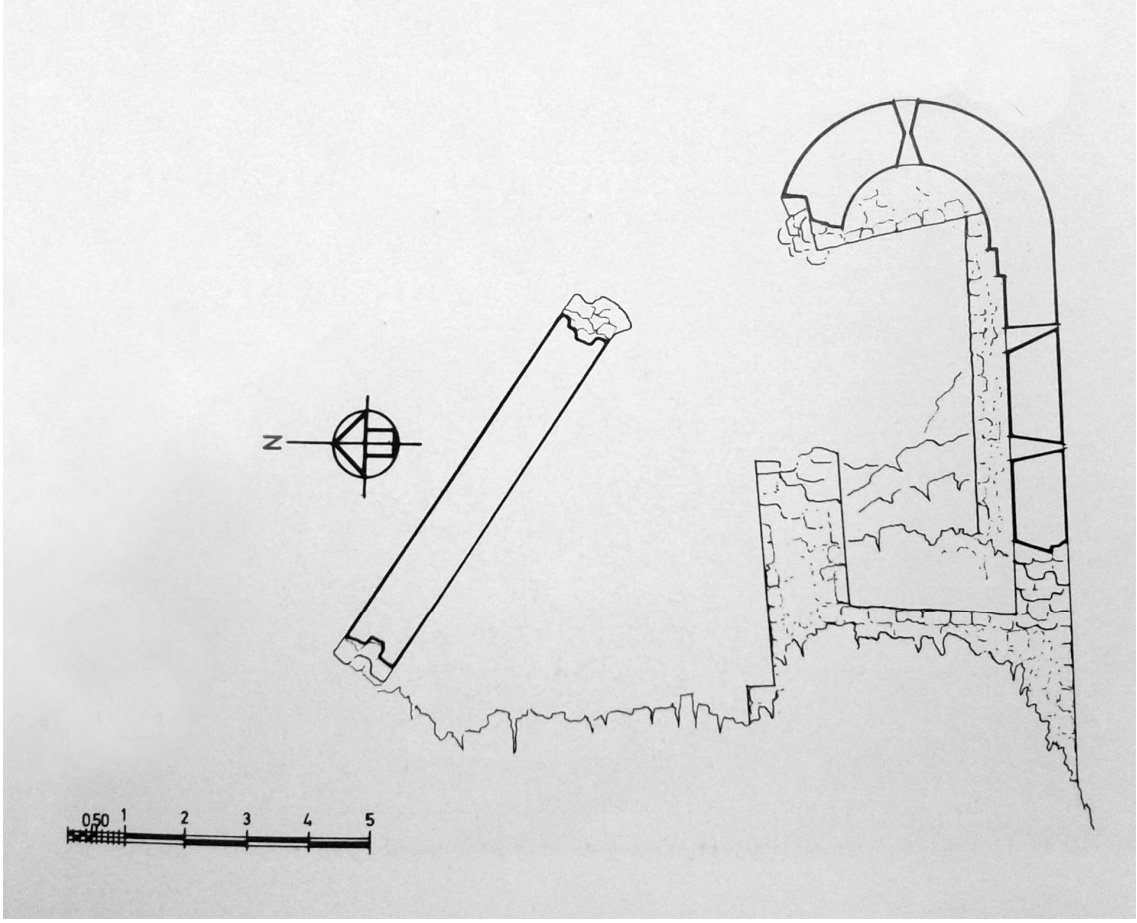
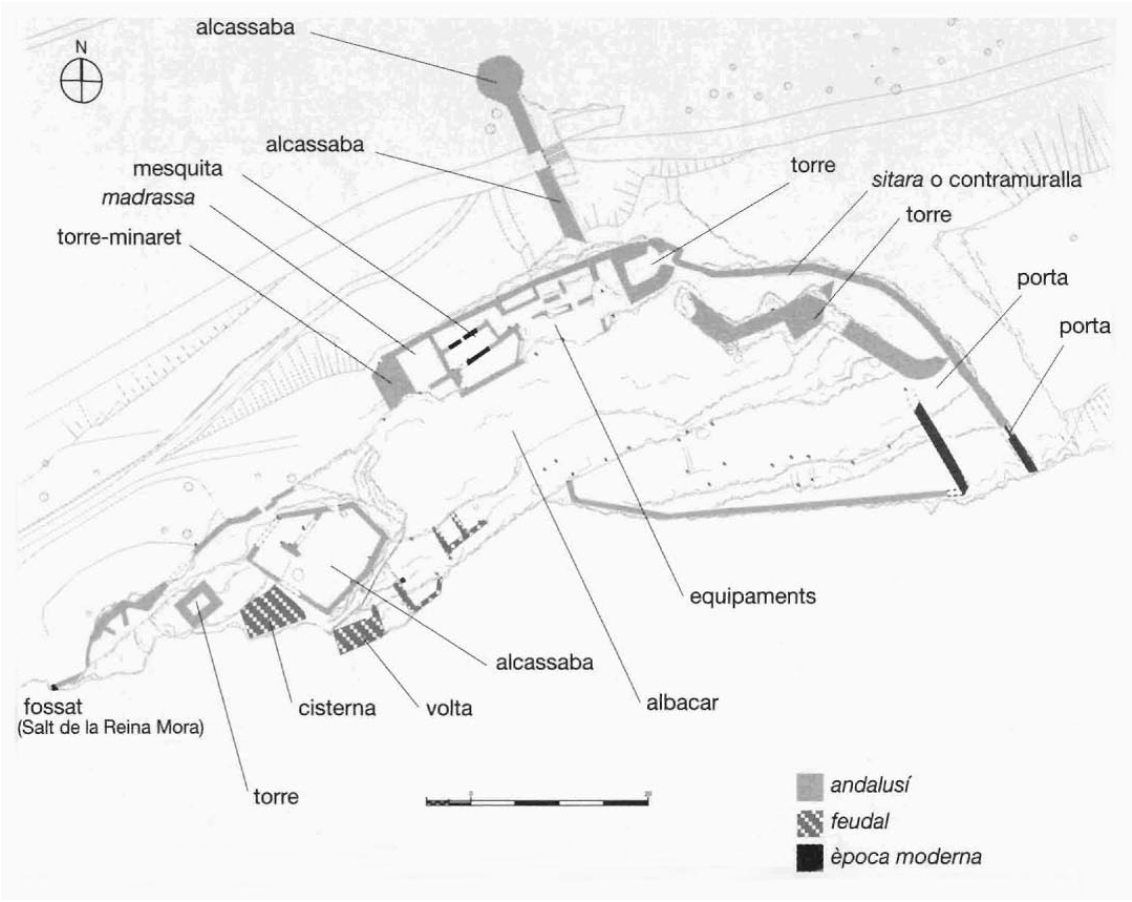
FIGURA 16. Planta del recinte murat de Siurana (Priorat), segle IX. Imatge extreta de ADELL, Joan-Albert i MENCHON, Joan Josep. "Les fortificacions de la frontera meridional dels comtats catalans, o les fortificacions de la marca superior d'Al-Andalus." *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, 17, 2005, p. 79.